

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Kielman, R.H.

Citation

Kielman, R. H. (2017, April 13). *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)*. Academische Uitgeverij Eburon, Delft. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/47898> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kielman, R.H.

Title: In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Issue Date: 2017-04-13

4. Rond de revolutie: politiek en heilsverwachting (1780-1800)

4.1 De droom der patriotten

De relatie tussen eschatologische denkbeelden en politieke opvattingen tijdens *the Age of Revolution* is inmiddels in talloze studies belicht. Met name in Noord-Amerika, waar men rond 1770 – nauwelijks bekomen van de *Great Awakening* – in de vrijheidstrijd tegen Engeland belandde, speelden eschatologische motieven zo'n opvallende rol dat daarvoor de term "Political Millennialism" is gemunt.¹ Kenmerkend voor de Noord-Amerikaanse politieke cultuur was de dominante rol van religieuze symbooltaal. Van oudsher de vrijhaven voor vervolgte religieuze minderheden, beschouwde men de kolonie als het Nieuwe Israël, deugdzaam burgerschap als een christelijke plicht, en de Voorzienigheid als een natuurlijke bondgenoot. In het verlengde daarvan werd de republiek in wording geassocieerd met het langverwachte Millenium. Deze noties werden in preken en politieke verhandelingen uitgedragen, en speelden een rol in het publieke debat, niet alleen in de Amerikaanse kolonie zelf, maar ook in het Britse moederland. Van daaruit werden ze verspreid naar het Europese vasteland.²

Een belangrijke rol werd daarbij gespeeld door de Engelse dissenters Joseph Priestley (1733-1804) en Richard Price (1723-1791). Beide mannen combineerden hun positie als religieus voorganger met wetenschappelijk onderzoek – Price zou bekend worden als statisticus, Priestley als de ontdekker van zuurstof.³ Als dissenters in hun burgerrechten beknot, hadden zij zich aangesloten bij de Engelse oppositie, die uit afkeer van de corrupte gevestigde orde streefde naar een *Common Wealth* van deugdzaame, vrije burgers. Daarnaast voelden beide mannen zich aangesproken door het emancipatiestreven van de Amerikaanse kolonisten. In publicaties verklaarden zij hun steun aan de onafhankelijkheidstrijd, in hun ogen het begin van een universele vrijheidstrijd die zou resulteren in een heilstaat, waarin burgers – bevrijd van godsdienstige en politieke beperkingen – eendrachtig zouden samenwerken voor het algemeen belang.⁴ De nieuwe Amerikaanse Republiek zou niet alleen een lichtend voorbeeld worden voor Europa, maar ook een wijkplaats zijn voor revolutionairen die door het despotisme van het oude continent in de verdrukking waren geraakt. Vanuit Amerika zou het licht van de nieuwe heilsorde zich dan over de rest van de wereld verspreiden.⁵

¹ Fruchtman, *Apocalyptic politics*, 29-32 (citaat: 30).

² Hatch, *Sacred cause*, 2-16, 36-155; Fruchtman, *Apocalyptic politics*, 16-30; J. Meacham, *American Gospel. God, the Founding Fathers and the making of a nation* (New York 2007) 25-46, 80-81.

³ *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford 2004) s.v. 'Richard Price', 'Joseph Priestley'.

⁴ Sinds de invoering van de Test and Corporation Acts (eind zeventiende eeuw) waren publieke ambten uitsluitend voorbehouden aan leden van de Anglicaanse Kerk; C. Robbins, *The eighteenth-century Commonwealthman: studies in the transmission, development and circumstance of English liberal thought from the Restoration of Charles II until the War with the Thirteen Colonies* (Cambridge Mass. 1959) 3-20; J.W. Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte: de invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland* (Baarn 1979) 28; S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (z.p. 1995) 45; Fruchtman, *Apocalyptic politics*, 31-48, 63-75; R.E. Schofield, *The enlightened Joseph Priestley: a study of his life and work from 1773 to 1804* (Pennsylvania 2004) 13-18.

⁵ Fruchtman, *Apocalyptic politics*, 49-50, 59-60; *The correspondence of Richard Price II (1778-1786)*, ed. D.O. Thomas (Cardiff 1991) 185-186 (Richard Price aan Benjamin Rush, 26 juni 1783).

Ook de Nederlandse patriottenbeweging – regenten en burgers die vanaf het eind van de jaren zeventig van de achttiende eeuw in verzet kwamen tegen het stadhoudelijke patronagestelsel en ingrijpende politieke hervormingen eisten – voelde zich aangesproken door de Amerikaanse vrijheidsstrijd en de ideeën van Price en Priestley. In de historiografie is aan dat aspect ruim aandacht besteed, al heeft men zich daarbij veelal beperkt tot de politieke opvattingen van de Engelse dissenters, en hun millennialistische toekomstdroom buiten beschouwing gelaten.⁶ Toch was net als in Noord-Amerika ook de patriotse politieke cultuur van religieuze noties doordeesemd – Wieger Velema spreekt in dat verband zelfs van “Godly Republicanism” – en niet toevallig telde de beweging opvallend veel predikanten onder de aanhangers. Ongevoelig voor de heilsverwachting van hun Angelsaksische geestverwanten was men dan ook niet, al werd daar wel een eigen invulling aan gegeven.⁷

4.1.1 ‘In America is de Heilzon opgedaegd’.

Wie *De Post van den Neder-Rhijn* doorbladert, het gezaghebbendste tijdschrift van de patriotten, kan de prominente rol die godsdienst daarin speelde nauwelijks ontgaan. In ingezonden brieven en in gedichten die het sacrale karakter van Vaderland en Vrijheid tot onderwerp hadden, werd regelmatig de ‘God van Nederland’ aangeroepen om de legitimiteit van de politieke strijd en de onafwendbaarheid van de eindoverwinning te onderstrepen. Hetzelfde gold voor veel andere patriotse periodieken en pamfletten.⁸ Wel is het zo dat religie bij de verschillende patriotse stromingen uiteenlopend werd beoordeeld, en dat dit doorwerkte in het republikeinse ideaalbeeld dat werd gepropageerd.

Bij de zogeheten ‘Christen-Patriotten’ – hervormden veelal – was kritiek op de corrupte politieke elite nauw verweven met vervalnoties. De toenemende verfransing en weeldezucht hadden de voorheen godvruchtige en deugdame Republiek aan de rand van de afgrond gebracht en daarom werd een herwaardering bepleit van oude republikeinse waarden en protestants-christelijke eenvoud.⁹ Jezus gold daarbij als voorbeeld – Hij had Zijn volgelingen opgeroepen “in den vrijheid” te staan, en de gelijkheid der mensen gepredikt. Niet voor niets was het met de Joodse natie bergafwaarts gegaan vanaf het moment dat men, tegen de wil van de Godheid, een monarchie had ingesteld. Anders dan de orthodoxe ‘stillen in den lande’ die zich richtten op het hiernamaals en afzijdig bleven van de politiek, meenden deze patriotten dat een christen wel degelijk sociale plichten had en zich uit naastenliefde voor maatschappelijke hervormingen moest inzetten. Vrijheid was een door God gegeven

⁶ Schulte Nordholt, *Voorbeeld*, 28, 119; C.M. Hogenstijn, *Het algemeen welzijn van het volk: een politiek- en rechtshistorische studie van Deventer in de Patriottentijd* (z.p. 2005) 168, 244; W. Frijhoff, ‘Popular culture and revolution in the Netherlands; a political and cultural issue’, *Volkskundig Bulletin* 17 (1991) 4; W.J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht van Nederlandsche geschriften en verklaringen* (Den Haag 1936) 15; Klein, *Patriots republikenisme*, 56-59; M. Evers, ‘Angelsaksische inspiratiebronnen voor de patriottische denkbeelden van Joan Derk van der Capellen’, in: Th.S.M. van der Zee e.a. eds., *1787: de Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 215-217.

⁷ Velema, *Republicans*, 64-69.

⁸ Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn*, 762; Klein, *Patriots republikenisme*, 69; Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 205, 250; C.M. Davies, *Memorials and times of Peter Philip Jurriaan Quint Ondaatje* (Utrecht 1870) 93-94; F.R.H. Smit, ‘Mijnheer de Friessche Patriot! De politieke pers in Friesland, 1780-1787’, in: Bergsma, *For uwz lân, wyv en bern*, 118. Exemplarisch: [J.M. van Vloten], *Vaerzen van Ultrajectinus: Pro Patria et Libertate* (Utrecht [1785]) 3-4, 85; A. Marcel, *Vaderlandslievenden leerreden (...) gedaan in den Domskerk binnen Utrecht den 8 October 1786 over Psalm CXXXIII:1 (...)*, Utrecht 1786; Liberius, *Volk van Nederland! En gijlieden inzonderheid braave regenten en ingezetenen van Holland, Overijssel en Groningen; mitsgaders mijne medeburgers waardige en cordate Stichtenaaren*, z.p. [1787].

⁹ Huisman, *Neerlands Israël*, 126-128; Klein, *Patriots republikenisme*, 128-129.

recht – vechten voor het behoud ervan een christelijke plicht.¹⁰ Dat ook de vrijheid van geweten tot die christelijke vrijheden behoorde, werd door de meeste ‘Christen-Patriotten’ wel onderschreven, maar de toekenning van gelijke rechten aan dissenters en katholieken lag hier toch gevoelig.¹¹ Dat was niet het geval bij een groepje meer radicaal ingestelde patriotten, dissenters veelal, die godsdienst als een zaak van het individu beschouwden en een afkeer hadden van dogmatische scherpslijperij. Zij deelden het sociale engagement van de ‘Christen-Patriotten’, maar bepleitten daarnaast ook een scheiding van kerk en staat. Deze stroming won met name aan kracht onder de uitgeweken patriotten, die in Frankrijk in contact kwamen met radicaal-verlichte ideeën.¹²

Wat waren de republikeinse idealen die door deze patriotten gekoesterd werden, welk toekomstbeeld stond hen voor ogen, en welke rol speelden eschatologische motieven daarin? In het achttiende-eeuwse republikeinse denken stond niet het individu centraal, maar ‘het gemeenebest’, een morele eenheid, geschraagd door de deugdzzaamheid van afzonderlijke burgers, voor wie het algemeen belang boven alles ging. Deze noties waren deels ontleend aan republikeinse denkbeelden uit de klassieke Oudheid, maar ook verweven met protestants-christelijke waarden; vandaar dat niet alleen altruïsme en burgerzin als belangrijke fundamenteën voor een krachtige republiek werden beschouwd, maar ook godsvrucht en naastenliefde. Dat het daarmee sinds de Gouden Eeuw bergafwaarts was gegaan, werd in de achttiende eeuw vooral geweten aan de toenemende verfransing van het Nederlandse volk, een proces dat op en duur zou leiden tot de ondergang van de Republiek, zo werd gevreesd.¹³

In de patriotse periodieken was de kritiek op de ‘corrupte’ hofkliek in Den Haag dan ook een terugkerend thema: de stadhouder was zich als een koning gaan gedragen door zijn favorieten te bevoordelen, en had de plichtsgetrouwe burger buitenspel gezet. Patriotten beschouwden zichzelf als ‘ware’ Vaderlanders, en de kosmopolitisch ingesteld ‘aristocratie’ als volksvijanden, die buitenlanders op invloedrijke posten hadden aangesteld en de Nederlandse defensie hadden veronachtzaamd, waardoor de voorheen bloeiende en onoverwinnelijke Republiek kansloos was gebleken in de oorlog tegen Engeland. Vol enthousiasme werd de onafhankelijkheidsstrijd van de Amerikaanse kolonisten tegen het ‘perfide’ Engeland gevolgd. Met belangstelling nam men kennis van de geschriften van Price en Priestley, waarin gehamerd werd op het recht van burgers om een regering af te zetten die hun belangen schaadde, en waarin burgers werden opgeroepen om de bescherming van hun rechten en vrijheden in eigen hand te nemen door het oprichten van paramilitaire vrijcorpsen. In vrijwel alle steden en dorpen waar patriotten zich organiseerden, werden vervolgens exercitiegenootschappen en vrijcorpsen opgericht.¹⁴

¹⁰ Exemplarisch: G. Kuypers, *De Christen Patriot treurende over de beginzelen van eenen burgeroorlog in zijn vaderland; in eene leerrede over Jeremia VIII. 18-22, uitgesproken in de Akademiekerk den 17 September 1786*, Groningen 1786; ‘Voorlezing in een Patriottisch gezelschap, behelzende de waare Vryheid in den Burgerstaat’, *De Vrye Nederlander* (1785) 49-61.

¹¹ Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn*, 547-549; Rosendaal, *Bataven*, 205.

¹² H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840 I. Nederland en de revolutie, 1789-1795* (Den Haag 1905) 26-27; Rosendaal, *Bataven*, 205, 477; P. Theeuwen, ‘Van patriotse idealen tot Bataafse praktijk: twee “Posten van den Neder-Rhijn”, 1781-1787, 1795-1799’, in: Van Wissing, *Stooschriften*, 245-247.

¹³ ‘Gemeenebest’ is de Nederlandse vertaling van het Latijnse *Res Publica* (republiek/algemeen belang), vergelijkbaar met het Duitse ‘*Gemeinwohl*’ en het Engelse ‘*Commonwealth*’. In de zeventiende eeuw domineerde de betekenis van ‘algemeen belang’, in de achttiende eeuw die van ‘vrije republiek’/‘vaderland’: *WNT IV* (Den Haag enz. 1889) s.v. ‘gemeenebest’. Klein, *Patriots republikenisme*, 35-47; 129; Velema, *Republicans*, 64-67, 83-87; Görts, Van Hamelsveld, 64.

¹⁴ Klein, *Patriots republikenisme*, 84-86, 101-118, 128-129; H. Hardenberg, ‘Benjamin Franklin en Nederland’, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 5 (1950-1951) 213-227; Schulte Nordholt, *Voorbeeld*, 120-126.

Een nieuw begrip in het politieke debat, ontleend deels aan John Locke maar nader uitgewerkt door Price en Priestley, was de volkssoevereiniteit, ofwel het ‘Alvermogen van het volk’.¹⁵ Volgens de Engelse dissenters zou deze volkssoevereiniteit de weg banen voor de in de bijbel aangekondigde heilsorde, die via politieke revoluties op aarde zou worden gerealiseerd. Hoe werd door de Nederlandse patriotten op deze politieke heilsverwachting gereageerd? Het was de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen (1741-1784) die de geschriften van Price en Priestley in het Nederlands vertaalde en vervolgens publiceerde. Als eerste in 1776 *Aanmerkingen over de aard der burgerlyke vryheid*, waarin Van der Capellen de door Price geventileerde eschatologische verwachting met betrekking tot Noord-Amerika onverkort had overgenomen. Daar immers was de Voorzienigheid bezig “eene steeds in magt en aanzien toeneemende MOGENDHEID te doen opkoomen, die der Wereld tot verwondering zal zyn, en onder wier gebied alle onderwerpen der menschelyke naspooring aan een vry onderzoek en overweeging zal openstaan, en de Vrienden der Vryheid uit elk Werelddeel eene veilige schuilplaats tegen burgerlyke en geestelyke onderdrukking zullen vinden”.¹⁶

Een jaar later bracht Van der Capellen een tweede vertaling van Price uit, *Nadere aanmerkingen over den aart der burgerlyke vryheid en eener vrye regeering*, waarin werd benadrukt dat Christus volledige gelijkheid predikte en iedere vorm van onderdrukking afwees, om te eindigen met: “Ja, mogt toch de tyd haast koomen, op welken al ‘t menschdom de waarde van vrede en gelyke vryheid gevoelende zig deezen zegen onderling zal laten genieten, en den oorlog ontleeren”.¹⁷ In 1783 vertaalde Van der Capellen Priestley’s *An essay on the first principles of government*, dat in het Nederlands verscheen onder de titel *Proeve over de algemeene gronden van regeering en over den aart van politieke en burgerlijke vrijheid*. Ook hierin ontbrak de wereldse heilsverwachting niet: de Voorzienigheid was bezig langs politieke weg het heil der mensheid te bewerkstelligen, en als gevolg daarvan zou “het eind van deeze wereld, hoedanig ook der zelve begin was, heerlijk, ja hemelsch zijn, boven al wat onze verbeeldingskracht zig thands kan voorstellen”.¹⁸

Dat Van der Capellen via zijn vertalingen een doorgeefluik was van de eschatologische opvattingen van Price en Priestley betekent echter nog niet dat hij die verwachtingen deelde. Hij was in religieus opzicht betrekkelijk orthodox – in zijn Utrechtse studententijd maakte Van der Capellen deel uit van de evangelische kring rond Meinard Tydeman – en dat godsdienst ook in zijn politiek militante jaren nog een belangrijke rol speelde, blijkt bijvoorbeeld uit de slotpassage van zijn beroemde politieke pamflet *Aan het Volk van Nederland* (1781): “JEHOVA, de God der Vrijheid, die de Israëlitzen uit den diensthutse heeft geleid, en hen tot een vrij Volk gemaakt, zal onze goed zaak ongetwijfeld ook ondersteunen”.¹⁹ Godsdienst was eveneens een terugkerend thema in de briefwisseling die Van der Capellen sinds 1777 onderhield met enkele Amerikanen, onder wie Jonathan Trumbull en William Livingstone, de gouverneurs van respectievelijk Connecticut en New

¹⁵ Velema, *Republicans*, 115-117; Klein, *Patriots republikenisme*, 46; Evers, ‘Angelsaksische inspiratiebronnen’, 211.

¹⁶ R. Price, *Aanmerkingen over den aart der burgerlyke vryheid, over de gronden der regeering, en over de regtveerdigheid en staatkunde van den oorlog met Amerika (...)*, uit het Engelsch vertaald door Johan Derk baron van der Capellen (...) (Leiden 1776) 110.

¹⁷ R. Price, *Nadere aanmerkingen over den aart en de waarde der burgerlyke vryheid en eene vrye regeering (...)*, uit het Engelsch vertaald, en met eenige ter zaake dienende uittreksels uit vermaarde schryvers voorzien, door Johan Derk baron van der Capellen (...) (Leiden 1777) 36, 42, 72.

¹⁸ J. Priestley, *Proeve over de algemeene gronden van regeering en over den aart van politieke en burgerlijke vrijheid*, uit het Engelsch vertaald (Leiden 1783) 5.

¹⁹ De Jong Hzn, *J.D. van der Capellen*, 8, 23-27, 437; Buijnsters, ‘Brieven van Rijklof Michaël van Goens aan Hieronymus van Alphen I’, *DWAE* 19 (1987) 155 (noot 8).

Jersey. In deze brieven, waarvan enkele uit propagandaoverwegingen in Nederlandse vertaling werden verspreid, benadrukten de twee gouverneurs dat hun successen te danken waren aan de steun van de Voorzienigheid. Trumbull trok bovendien een parallel tussen de Nederlandse opstand tegen Spanje en de eigen vrijheidstrijd tegen Engeland. Zoals de Republiek gewonnen had met steun van de Voorzienigheid, zo zou ook Amerika de overwinning behalen.²⁰ Expliciet eschatologische noties ontbraken in deze brieven, maar kwamen wel aan bod in de briefwisseling die Van der Capellen met Richard Price onderhield. Begin 1779 schreef Price hem: “On this side of the Globe every thing seems to be degenerating. Happy is it for the world, that there is one region where the value of civil and religious liberty is understood, and an Asylum likely to be provided for the virtuous and oppressed among mankind”.²¹ Enkele maanden later stuurde Price aan Van der Capellen een preek die hij voor zijn congregatie had gehouden, vol crisisbesef en ondergangsverwachting, een crisis die volgens Price te wijten was aan het ontbreken van onbaatzuchtig patriottisme. Van der Capellen bedankte hem voor de preek, die hij, naar eigen zeggen, inmiddels had laten vertalen.²²

Toch wijst niets erop dat het millennialisme van Price en Priestley bij Van der Capellen in vruchtbare aarde is gevallen. Hij stond beduidend kritischer tegenover Noord-Amerika dan Price, die hij er in 1779 op wees dat de door hem bejubelde nieuwe Republiek een slavenhoudersnatie was.²³ Van der Capellen worstelde in deze periode bovendien met gevoelens van onmacht en toekomstpessimisme, en overwoog zelfs zich helemaal uit de politieke arena terug te trekken. In een poging dat defaitisme te pareren benadrukte zijn medepatriot Jacob Gerard Diriks – zelf inmiddels toegetreden tot het Amerikaanse leger – dat het om niets minder dan een heilige zaak ging: Van der Capellen had “voor dat geene gestreeden, dat ons van God geschonken is (en zoo als Governor Livingstone zig expliceerd) ’t menschedom zoeken te verlossen, die leggen te zugten onder de ijzern roede der dwingelandij”.²⁴

Maar hoewel zijn vechtlust terugkeerde, voorzag Van der Capellen op korte termijn geen grote doorbraak. In een brief aan zijn geestverwant Pieter Vreede noemde hij de achtergestelde positie van katholieken in Nederland ten hemel schreiend, maar achtte hij het zinloos daar op stel en sprong iets aan te willen doen. Daarvoor was de mensheid nog onvoldoende verlicht: “De vrijheid van schrijven, verwacht ik, zal allengs de volgende geslagten verlichten en reukelijker maaken”.²⁵ In 1782 signaleerde hij in een brief aan een Rotterdamse contactpersoon, dat Price en de zijnen in de verwachting leefden van “een geheele omkeering van alle orden des volks, hetwelk bij dat evenement wezenlijk tot den staat der natuur zoude wederkeeren” – een verwachting die Van der Capellen niet deelde, gezien de terloopse wijze waarop hij er melding van maakt.²⁶ Ook het feit dat hij niet lang daarna aan

²⁰ *Brieven van hunne Excellenties de Heeren Jonathan Trumbull en William Livingstone (...) aan Johan Derk Baron van der Capellen* (z.p. [1777]) 2-8, 25-33; [F.A. van der Kemp], *Junius Brutus, Verzameling van stukken tot de dertien Vereenigde Staeten van Noord-America betreffende* (Leiden 1781) 11-44.

²¹ W.H. de Beaufort ed., *Brieven van en aan Joan Derk van der Capellen tot den Poll* (Utrecht 1879) 96-100 (citaat: 99).

²² R. Price, *A sermon delivered to a congregation of protestant dissenters at Hackney*, Londen 1779; *Correspondence of Richard Price* II, 42-43 (R. Price aan J.D. van der Capellen, 28 mei 1779); *Ibidem*, 44-45 (J.D. van der Capellen aan R. Price, Amsterdam 1 juli 1779).

²³ *Correspondence of Richard Price* II, 44-46 (J.F. van der Capellen aan R. Price, Amsterdam 1 juli 1779).

²⁴ J.D. van der Capellen aan J.G. Diriks, Zwolle 15 juli 1779: NA, Collectie J.D. van der Capellen tot den Poll, inv.nr. 19; J.G. Diriks aan J.D. van der Capellen, Amsterdam 18 juli 1779: *Ibidem*.

²⁵ J.D. van der Capellen tot den Poll aan Pieter Vreede, Appeltern 23 oktober 1783: NA., Familie Vreede en Van Marle, inv.nr. 1.

²⁶ Beaufort, *Brieven Van der Capellen tot den Poll*, 297 (J.D. van der Capellen tot den Poll aan Adriaan Valk, 7 juni 1782).

een geestverwant bekende geen voorstander te zijn “eener zuivere democratie, ook niet van *grootte* redressen of veranderingen” wekt niet de indruk dat Van der Capellen erg gevoelig was voor het republikeinse *millennialisme*.²⁷

Anders lag dat bij zijn protégé François Adriaan van der Kemp, doopsgezind predikant te Leiden, die in 1781 *Verzameling van stukken tot de dertien Vereenigde Staeten van Noord-America betrekkelijk* publiceerde. In het voorwoord deed Van der Kemp zijn best kennelijk levende vooroordelen ten aanzien van de Amerikaanse koloniën te weerleggen. Zo zouden velen weinig fiducie hebben in de zelfstandige toekomst ervan en de jonge natie op korte termijn alweer ten onder zien gaan. Dat alles op aarde ten ondergang gedoemd was, werd door Van der Kemp niet ontkend. “America echter kan eeuwen bloeien eer dit tijdstip zal zijn opgedaegt”, want het land verkeerde in een uitzonderlijke positie:

“Het Gemeenebest van Noord-America heeft der vlugtende vrijheid – door gantsch Europe verdrukt, vervolgd en mishandeld – eene veilige schuilplaats aangeboden – ’t middel uitgevonden, om die Edele Maegd – tegens alle beledigingen van Vorsten, van Edelen of verbasterde Burgers – te verdedigen – de gelijkheid in de Burgermaetschappij herstelt – den naem van vrijgebooren boven allen eertitulen verheven, en den Koninglijken aen God terug geschonken”.²⁸

Door die voorbeeldfunctie zou Amerika nog aan kracht en prestige winnen, en de onderdrukte volkeren van Europa de helpende hand kunnen bieden om hun door God en de Natuur geschonken rechten op te eisen. De Nederlandse Republiek zou zich zonder voorbehoud achter Amerika moeten scharen, want met een dergelijke bondgenoot zou de oude vechtlust terugkeren en zouden de twee landen tezamen “de schuilplaats der verdrukten, de voorraedschuur der geheele waereld, ’t kweekschool der kunsten en wetenschappen, en de verblijfplaats worden der deugd en godsvrucht”.²⁹

Tot de *Stukken* die Van der Kemp had geselecteerd om zijn argumenten kracht bij te zetten, behoorde ook een preek van Samuel Cooper uit 1780, waarin de Amerikaanse kolonisten werden vergeleken met het Joodse volk. Beide volken waren uitverkoren om een hoofdrol te vervullen in het plan Gods met de wereld en hadden zich aan onderdrukking moeten onttrekken. Maar waar het Joodse volk ongehoorzaam was geweest door het koningschap te verkiezen boven een vrij gemeenebest, had Amerika die misstap niet begaan. Een nieuw tijdperk in de geschiedenis van de wereld stond nu op punt van aanbreken: “Wij schijnen door den Hemel geroepen te wezen, om een groot gedeelte van dezen aardbol tot een zitplaats van kennis en vrijheid, van akkerbouw, koophandel en kunsten, en wat van oneindig meer aanbelang is, van Christelijke Deugd en Godsvrucht te maaken”. Zo zou Amerika de schuilplaats worden voor de verdrukten – het Nieuwe Jeruzalem waarover Johannes had geprofeteerd.³⁰

Ook in zijn eigen preken bracht Van der Kemp deze heilsverwachting over het voetlicht. Zo klonk het in een biddagpredikatie uit 1782: “In America is de Heilzon opgedaegd, welke ons ook zal bestralen, indien wy willen (...). America is door het Wezen aller wezens verordend, om Neerlands laatste Boet-Prediker te wezen: America is verordend, om de leemten van Neerlands volk te heelen, indien ‘t derzelver voetstappen wil drukken; indien ‘t zich wil bekeeren en leven”. Met aldus hervonden kracht zou de Republiek voor

²⁷ *Ibidem*, 764 (24 maart 1784).

²⁸ [Van der Kemp], *Verzameling van stukken*, XXIII-XXIV.

²⁹ *Ibidem*, XLII.

³⁰ *Ibidem*, 243-257, 297-298.

Europa kunnen worden, wat Amerika was voor de Nieuwe Wereld.³¹ Zijn enthousiasme voor de Engelse dissenters lijkt de reputatie van Van der Kemp echter meer kwaad dan goed te hebben gedaan. Joseph Priestley stond na verschijning van zijn *Historie der verbasteringen van het Christendom* (1784) als godslasteraar te boek, en politieke tegenstanders grepen deze kans om Van der Kemp te demoniseren met beide handen aan, getuige een spotprent uit 1786, waarop hij staat afgebeeld met een boek van Priestley voor zich op de preekstoel.³² Met vooruitziende blik had Van der Kemp aan John Adams (de Amerikaanse ambassadeur in Nederland) aangekondigd in Amerika zijn heil te zullen zoeken, als de grond hem in de Nederlandse Republiek te heet onder de voeten werd. Dat moment brak aan met de Oranjerestauroatie van 1787. Ook Joseph Priestley zag zich genoodzaakt Engeland te verlaten: nadat in 1791 een menigte zijn huis had bestormd, nam hij net als Van der Kemp de wijk naar Noord-Amerika.³³

Was Van der Kemp, met zijn gevoeligheid voor de heilshistorische betekenis van de Amerikaanse vrijheidsstrijd, een uitzondering in de Nederlandse patriottenbeweging? Dat lijkt niet aannemelijk, want behalve in de boekjes van Price en Priestley werd deze heilsverwachting ook in andere publicaties geventileerd.³⁴ Bovendien was na de dood van Van der Capellen (1784) de belangstelling voor het werk van de Engelse dissenters niet verdwenen. Zo verscheen in 1785 *Aanmerkingen over de gewigtigheid der staatsomwenteling in Noord-Amerika, en over de middelen om die voor de geheele waereld nuttig te maaken*. De (anonieme) vertaler van dit door Price geschreven werkje was, blijkens de voorrede, een aanhanger van het patriotse politieke hervormingsprogramma Grondwettige Herstelling. Invoering daarvan zou van Nederland de meest vrije en gelukkige staat van Europa kunnen maken, en met de uitgave van het boek van Price hoopte de vertaler dat proces te versnellen.³⁵ In het werk zelf werd opnieuw de heilshistorische betekenis van de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd benadrukt, het begin van “een nieuw tydperk in de geschiedenis der waereld (...) welke, voor de oogen van het gansch menschdom, een ruim en grootsch vooruitzicht opent, en waarvan de geheele waereld, en zelfs *Engeland*, gewigtige voordeelen kan trekken”. De rede en de bijbel gaven immers gegronde hoop dat het lot der mensen “beter en gelukkiger zal worden vóór het einde der eeuwen”. Dat was een tragsgewijs proces, waarin met de Amerikaanse revolutie een grote sprong voorwaarts was gemaakt. De menselijke beschaving had haar kindertijd achter zich gelaten en naderde nu de volwassenheid: de fase waarin onderdanen plaatsmaakten voor zelfbewuste burgers die heer en meester waren over hun eigen lot. Als dat proces voltooid was, zou op aarde de heilsorde aanbreken die in de bijbel was voorspeld.³⁶

Wel was het enthousiasme van Price over de Amerikaanse samenleving inmiddels wat getemperd. Een misstand als de slavernij hoorde in een verlichte samenleving niet thuis; ook hadden hem geruchten bereikt over de toenemende ongodsdienstigheid en het groeiend

³¹ F.A. van der Kemp, *Elftal kerkelyke redevoeringen* (Leiden 1782) 239-241.

³² Van Gestel, ‘De verbasteringen van het Christendom’, 27.

³³ Schulte Nordholt, *Voorbeeld*, 110-111, 268-269; Schofield, *Enlightened Joseph Priestley*, 314-322.

³⁴ J. Mandrillon, *Mémoires pour servir à l’histoire de la révolution des Provinces-Unies en 1787* (Parijs 1791) 95-96; Schulte Nordholt, *Voorbeeld*, 119; L.H.M. Wessels, ‘Over heden en verleden in het tweede tijdvak. Historie, Verlichting en Revolutie: enkele impressies bij een beoordeling van de ideologische positie van Nederlandse patriotten’, in: Van der Zee, 1787, 229; zie bijvoorbeeld: William Smith, ‘Leerreden op den tegenwoordigen staat van zaken in America’, in: *De geschillen der Engelschen met hunne volkplantingen in America, van de eene en andere zyde voorgedragen in twee redevoeringen en de beoordeelingen daarvan*, uit het Engelsch vertaald (Leiden 1776) 22-26.

³⁵ R. Price, *Aanmerkingen over de gewigtigheid der staatsomwenteling in Noord-Amerika, en over de middelen om die voor de geheele waereld nuttig te maaken* (...), uit het Fransch vertaald (Amsterdam 1785) VI-VII.

³⁶ *Ibidem*, 2-8.

materialisme in de jonge natie. Wellicht dat het aanbreken van de heilsorde toch minder voorspoedig verliep dan het zich aanvankelijk had laten aanzien.³⁷ Dat getemperde optimisme klinkt ook door in *Redevoering over de waarschyntykheid van een toekoomend tydperk van verbeteringe* (1788), de Nederlandse vertaling van een toespraak die Price het jaar daarvoor had gehouden. Centraal daarin stond opnieuw de komst van het Godsrijk en het daaraan gekoppelde herstel van de Joodse staat, dat Price op grond van de bijbelse profetieën verwachtte. Zelf zou hij dat waarschijnlijk niet meer meemaken, maar men kon het proces wel bespoedigen door onderwijsvernieuwing en politieke hervormingen, waardoor burgers meer invloed zouden krijgen en de macht van kerkelijke instanties zou worden beperkt.³⁸ Ook van Priestley verschenen nieuwe vertalingen: in 1787 het tweede deel van *Historie der verbasteringen van het Christendom*, waarin de eschatologie slechts zijdelings aan de orde kwam, en *Brieven aan de Joden*, waarin de heilsverwachting wel een centrale rol speelde. Hier kreeg zijn toekomstvisie bovendien onmiskenbaar alarmistische trekjes, waar hij over de heilsorde opmerkte “dat wy de toekomst dier tyden als sterk aannaderend mogen aanmerken”.³⁹

Terug naar de vraag of dit politieke alarmisme behalve Van der Kemp ook andere patriotse leiders heeft beïnvloed. Een voor de hand liggende kandidaat is Ysbrand van Hamelsveld – ‘violent patriot’ en zelfverklaard millennialist – van wie inderdaad wel geopperd is dat Priestley tot zijn inspiratiebronnen behoorde.⁴⁰ Probleem is dan wel dat Van Hamelsveld pas in 1791 voor het eerst naar Priestley verwees, terwijl zijn eschatologische overtuigingen al van ver vóór die tijd dateerden en geënt waren op de coccejaanse zevenperiodenleer.⁴¹ Wel verwachtte Van Hamelsveld net als Price en Priestley het herstel van de Joodse staat in het laatste der dagen, maar dat was op zich niet bijzonder – daaraan verwante ideeën werden ook verspreid door J.D. Michaelis. Zoals gezegd verwachtte de Duitse neoloog op grond van de bijbelse profetieën nog vóór het einde der eeuwen behalve een algemeen geestelijk Godsrijk ook een letterlijke christocratie voor de Joden, waarover Jezus via plaatsvervangers zou regeren. Deze opvatting werd behalve door Van Hamelsveld in de Republiek ook uitgedragen door de in Duitsland opgeleide lutherse predikant J.C. Baum, getuige zijn in 1780 gepubliceerde (en in 1783 herdrukte) *De Messias, Israëls Koning: of proeve over het koninkrijk van Christus*.⁴² Daarnaast zou de hervormde predikant W.A. van Vloten, na bestudering van Michaelis’ profetische hermeneutiek, de verkondiger worden van een toekomstige gelukstaat voor christenen en Joden, wat hem het verwijt zou opleveren een verkapte chiliast te zijn.⁴³

Niettemin, al stamde Van Hamelsvelds millennialisme uit de tijd vóór hij politiek actief werd, dat sluit niet uit dat de heilsverwachting van Price en Priestley wel degelijk van invloed is geweest op zijn politieke bewustwording en keuze voor het patriottisme. Al vroeg in zijn carrière gaf Van Hamelsveld er blijk van oog te hebben voor de samenleving. Om het vooroordeel te ontcrachten dat rechtzinnigheid en wereldmijding hand in hand gingen, verzekerde hij zijn lezers in 1773 dat hij met zijn afkeer van zondige vermaken niet doelde op “de vermaken, die zo nodig zyn voor ons ligchaamlyk gestel, de uitspanningen die den geest

³⁷ *Ibidem*, 91-94.

³⁸ R. Price, *Redevoering, over de waarschyntykheid van een toekoomend tydperk van verbeteringe, in den staat van het menschdom; nevens de middelen en de verpligting om dezelve te bevorderen*, uit het Engelsch (Amsterdam 1788) 2-17, 25-40, 54-56.

³⁹ J. Priestley, *Brieven aan de Joden, waarin zij worden uitgenoodigd tot eene vriendelyke onderhandeling over de baarbyklykheid van 't Christendom* (z.p. 1787) 11.

⁴⁰ Görts, Van Hamelsveld, 64-65, 120-121.

⁴¹ Van Hamelsveld, *Zedelijke toestand*, 254.

⁴² Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, 75-79.

⁴³ Ypeij, *Geschiedenis Kristlijke Kerk VIII*, 448-449; Sepp, *Proeve*, 251-253.

verlustigen”. De ware christen was niet alleen godvruchtig, maar ook “een gezellig borger in de samenleving”.⁴⁴ Over die samenleving toonde hij zich echter in toenemende mate bezorgd. Kennelijk beïnvloed door de vaderlandsgezinde en religieus-republikeinse stroming, die vanaf de jaren zeventig had gewaarschuwd voor het dreigende verval van de Republiek, laakte Van Hamelsveld de arrogantie en drang naar luxe bij de elite, de laffe vleierij bij de ondergeschikten die hen omringden, ingegeven door de hoop op een voordelig baantje. Welgestelden zouden bescheidener moet zijn: voorspoed had men aan God te danken en niet aan eigen verdienste – de groeiende standsverschillen waren Van Hamelsveld een doorn in het oog.⁴⁵ Steeds militanter zou hij zich uitspreken voor de patriotse zaak, ook na zijn benoeming tot hoogleraar theologie in 1784 aan de Utrechtse universiteit. Zoals gezegd hield hij bij de aanvaarding van zijn ambt een inaugurale rede waarin hij zijn millennialistische verwachtingen niet verhulde.

Toch, een politieke heilsverwachting werd door Van Hamelsveld niet ontvouwd – zijn verwachtingen waren geheel toegespitst op religieus gebied. Zo hield hij in januari 1785 een preek waarin een scherpe scheidslijn werd getrokken tussen de bestaande orde en de toekomstige heilstaat. De Republiek werd op dat moment bedreigd door een nieuwe oorlog: nauwelijks bekomen van de oorlog met Engeland werd het land opgeschrikt door de oorlogszuchtige taal van keizer Jozef II. Van Hamelsveld deed daarom een emotioneel beroep op zijn gehoor de wapens op te nemen om het vaderland te verdedigen: “Te Wapen! Vliegt te Wapen! Nederlanders! Rust u toe, om Haardsteden en Altaaren te verdedigen! Anders loopt uw goed en bezitting, de eer van uwe Vrouwen en kinderen, uwe Vryheid en leven gevaar”. Hij realiseerde zich – voegde hij daaraan toe – dat die militante taal nogal detoneerde op een kansel waar anders “het Evangelie des vredes” verkondigd werd:

“Och! Hoe bid ik, dat eens Gods Ryk op aarde alöm heerlyk worde, dan zal het VREDE zyn; waar van de Godspraaken ons de dierbaarste belofte doen. Maar als mensch, als Burger van eenen vryën Staat, die onrechtvaardig word aangevallen in zyne wettige bezittingen, die door laffe toegegevendheid, door eene werkeloosheid, welke den laatsten Oorlog met Engeland, zo verregaand schandelyk zich heeft vertoond, de spot werd der Nagebuuren, als zulk een Burger, voorgedaan door onze Overheden, roep ik nogmaals: *te wapen*”.⁴⁶

In zijn optiek was oorlog dus onverenigbaar met het Godsrijk, en alleen te verdedigen wanneer men uit defensieve motieven naar de wapens greep. Een groot geloof in de heilbrengende kracht van revoluties spreekt daaruit niet.

Dat neemt niet weg dat Van Hamelsveld zich in politiek opzicht zeer militant heeft opgesteld, en er als regelrechte volksmenner in is geslaagd de krachtmeting tussen de Utrechtse patriotten en de gevestigde macht op cruciale momenten te beïnvloeden. Dat gebeurde met name op 20 maart 1786, toen het tot een gevaarlijke confrontatie kwam tussen de radicale patriotten en het zittende stadsbestuur, dat alles bij het oude wilde laten. Van Hamelsveld hield het samengestroomde volk bij die gelegenheid voor dat men de verkregen vrijheden onder geen beding uit handen mocht geven. Politieke tegenstanders vonden zijn optreden ongehoord en excentriek: schijnbaar onaangedaan door het maartse winterweer, staande op een sneeuwhoop, had hij de menigte opgeroepen de vroedschap te dwingen de eed

⁴⁴ Van Hamelsveld, *Hanna's lied*, 48-49.

⁴⁵ *Ibidem*, 210-234; Idem, *Berigt van Ysbrand van Hamelsveld*, 35-37; Idem, *De voortreflykheid, nuttigheid en noodzaaklykheid van de geschiedenissen des O. T., in eene redevoering over I Corinth. X. 11.* (Utrecht 1783) 16; De Bruin, *Revolutie in Utrecht*, 17.

⁴⁶ Geciteerd bij: Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 255.

op het nieuwe reglement af te leggen.⁴⁷ En met succes – volgens een sympathiserende ooggetuige was het aan de opzweepende toespraken van Van Hamelsveld te danken dat de schutters op het Neude hun post niet hadden verlaten, waardoor die nacht een deel van de vroedschap uiteindelijk toch overstag was gegaan.⁴⁸

Zowel uit de bewaard gebleven verslagen van tegenstanders, als uit het ooggetuigenverslag van de sympathisant, rijst een beeld op van Van Hamelsveld dat afwijkt van de doorsnee politiek activist en zelfs enigszins neigt naar dat van de profeet. Nu was dat niet ongebruikelijk voor patriotse activisten. Zo is van zijn heethoofdige stadgenoot P.P.J. Quint Ondaatje bekend dat hij bij een eerdere krachtmeting tussen Utrechtse burgers en zittende regenten tot verzet had opgeroepen met de woorden: “Gisteren heb ik God gebeden die mij zekerlijk zal bijstaan, om Uw, brave burgers! te helpen. Volgt mij dus! en vertoonen wij ons in de raadzaal waar uwe rechten en privilegien in plaatse van geëerbiedigd, te leur gesteld worden”.⁴⁹ Helaas is een woordelijk verslag van wat Van Hamelsveld gezegd heeft niet overgeleverd en is dus niet bekend of hij zijn betoog kracht heeft bijgezet met eschatologische verwijzingen. Volgens een tegenstander zou hij er bij het samengestroomde publiek vooral op gehamerd hebben dat de soevereiniteit bij het volk lag en de vroedschap zich dus aan de burgers diende te onderwerpen. Het is het enige dat mogelijk verwijst naar het gedachtegoed van de Engelse dissenters. Die uitspraak kwam hem op het verwijt te staan dat hij een “muitemaker” was die de volstrekte regeringsloosheid voorstond.⁵⁰ In regeringsgetrouwe kringen was hij sindsdien een besmet persoon. Toen twee maanden later het honderdvijftigjarig bestaan van de Utrechtse Universiteit werd gevierd met een groots diner voor alle bestuurders en hoogleraren werd Van Hamelsveld door zijn tafelgenoten genegeerd. Hij hield het al vroeg voor gezien en vertrok naar het feest dat door de studenten was georganiseerd.⁵¹

Een half jaar later, in oktober 1786, toen de politieke spanningen nog hoger waren opgelopen en er in de provincie Utrecht inmiddels twee statencolleges waren – een regeringsgetrouw en een patriotsgezind – hield Van Hamelsveld een biddagrede met een duidelijk politieke strekking. Anders dan gebruikelijk bij dit soort boetpredikaties weet hij de rampen waarmee het land bezocht werd niet aan de zondigheid van het gehele Nederlandse volk, maar uitsluitend aan die van “de groote in den lande”.⁵² Een boodschap die vermoedelijk aan dovemansoren was gericht: volgens zijn tegenstanders trokken Van Hamelsvelds preken in de Domkerk nauwelijks publiek, aangezien gelovigen ze te politiek

⁴⁷ J.C. van der Muelen, Aanteekeningen van verscheiden zaaken over de jaren 1786 en 1787 (hs.) pp. 103-104, UA, Archief van de familie Van der Muelen, inv.nr. 223; [D.J. Martens] ‘Eenige aanteekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787’, *Kroniek van het Historisch Genootschap* 26 (1870) 364-365; De Bruin, *Revolutie in Utrecht*, 48-50.

⁴⁸ *Brieven over de invoering van het nieuwe regeringsreglement in Utrecht, gedateerd 20 maart 1786, de dag van de invoering* [1786] zonder paginering: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, bewerkt door W.P.C. Knuttel (*Knuttel-cat.*) V (fotomechanische herdruk, Utrecht 1973) nr. 21444 grote formaten.

⁴⁹ O.W.P. Falck, Aanteekeningen, aanmerkingen en korte nagedachtenis aan myne kinderen of nakomelingschap (hs.) p.23: UA, Losse aanwinsten, inv.nr. 1910. Over Ondaatjes traditioneel-religieuze opvattingen: J.J.M. Baartmans, *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen; geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1787-1792* (Nijmegen 2001) 486-487; C.C. van Eijck, *Mijne waarde vrindin: een Gents journal (1790-1791)* (Hilversum 2000) 146.

⁵⁰ *Brief, aan den hoog eerwaarde zeer geleerde heer Ysbrant van Hamersvelt, burger te Utrecht* (z.p. [1786]) 4-7.

⁵¹ Van der Muelen, Aanteekeningen, pp. 155-160: UA, Archief Van der Muelen, inv.nr. 223; De Bruin, *Revolutie in Utrecht*, 23-26.

⁵² [Martens] *Eenige aanteekeningen*, 392; Van Sas, ‘Verbeelding en de macht’, in: Haitsma Mulier, *Beeld in de spiegel*, 182.

vonden en patriotten te orthodox.⁵³ Na zijn opruiende optreden in maart 1786 lijkt zijn politieke rol uitgespeeld; hij bleef wel lid van patriotse club Concordia en van het exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate, maar een leidende positie heeft hij daar verder niet ingenomen. Hij kwam pas weer in het nieuws in mei 1787, toen in een treffen met prinsgezinde troepen een jonge Utrechtse patriot sneuvelde, en Van Hamelsveld het grafdicht schreef dat op een banier in de rouwstoet werd meegedragen: “*Treur niet O Stichtenaar / Maar volg dien heldenmoed / De vryheid is het waard / Al kost zij burgerbloed*”.⁵⁴ Eschatologische noties ontbraken ook hier.

Een maand later raakte hij betrokken bij een curieus incident dat zijn reputatie in prinsgezinde kring nog verder onder druk zou zetten. Toen in juni 1787 het regiment waartoe zijn zoon behoorde, optrok naar De Bilt om slag te leveren met de daar gelegerde orangistische troepen, liep Van Hamelsveld als bezorgde vader mee, naar eigen zeggen slechts voorzien van een “parapluie”. Zijn zoon gaf hem zijn pistolen in bewaring, een ander vroeg hem zijn degen even over te nemen, en toen Van Hamelsveld hen in de verwarring die vervolgens uitbrak niet terug kon vinden, nam hij de wapens zelf maar mee naar huis. Dat bleef niet onopgemerkt en zo deed al snel het verhaal de ronde over een verhitte hoogleraar die zich zwaaiend met twee pistolen en een degen in de frontlinie had gewaagd. Het zou hem bij zijn afzetting na de Pruisische inval nog voor de voeten geworpen worden.⁵⁵ Zelf heeft hij deze uitleg van de gebeurtenissen altijd ontkend, waarbij hij bijval kreeg van de patriot Gerbrand Bruining, die het incident in zijn memoires heeft beschreven. Bruining was als vrijwilliger met het regiment uitgetrokken en trof daar tot zijn verbazing “een bejaarden man, in deftig Predikantsgewaad”, die hoogleraar Van Hamelsveld bleek te zijn. Die legde uit dat hij slechts meeging om een oogje op zijn zoon te houden, en hij en Bruining liepen vervolgens samen op. Toen een van de schutters, angstig geworden, dreigde te deserteren, ontlokte dat aan Van Hamelsveld het weinig herderlijke commentaar “dat hij verdiende, om voor het hoofd geschoten te worden”. Bruining liet de man gaan, maar nam wel zijn degen in beslag, die hij bij Van Hamelsveld in bewaring gaf, met het advies hem opzij te steken, “hetgene de ijverige man gereedelijk deed”. De volgende dag haalde hij het wapen bij Van Hamelsveld op, “die twee dagen later, om den dienst, welke hij mij bewezen had, in een dagblad van de andere partij gebrandmerkt stond, als of hij den belagchelijken togt naar de Bildt met een sabel en twee pistolen had bijgewoond”.⁵⁶

Alles overziende zijn er geen aanwijzingen dat het politieke millennialisme in deze fase van Van Hamelsvelds activisme een rol van betekenis heeft gespeeld. Hoewel ontegenzeggelijk een ‘violent Patriot’ associeerde hij de invoering van de volkssoevereiniteit niet met de komst van het Godsrijk, noch verkeerde hij in de veronderstelling dat die heilsorde door politieke acties kon worden afgedwongen. In 1788, inmiddels hoogleraar af, trachtte hij in een uitvoerige apologie zijn vermeende radicalisme te nuanceren. Hij had zich slechts in willen zetten voor het vaderland, hij was geen fervent tegenstander van het Oranjehuis, noch een radicaal democraat. Men had zijn woorden verdraaid, zijn opvatting van vrijheid verward met een oproep tot bandeloosheid, terwijl hij vooral had willen benadrukken dat alleen Christus de mens kan vrijmaken. In navolging van de Zwitserse geschiedkundige Isaak Iselin geloofde hij:

⁵³ Van der Muelen, Aantekeningen, pp.26, 306-307; UA, Archief Van der Muelen, inv.nr. 223.

⁵⁴ C.J. Nagtglas, *Utrecht tussen Pruis en Fransoos, 1780-1800*, uit de papieren van tijdgenoot C.J. Nagtglas, aangevuld door F. Nagtglas, opnieuw uitgegeven met aantekeningen van dr. A. van Hulzen (Utrecht 1975) 48-49.

⁵⁵ Van Hamelsveld, *De Bybel verdeedigd* VIII (Amsterdam 1788) XI, XVI-XVIII (citaat: XVII); Görts, Van Hamelsveld, 62.

⁵⁶ Bruining, *Herinneringen*, 71-73, 76; Van Hamelsveld, *De Bybel verdeedigd* VIII, XVII-XVIII.

“...dat het Menschdom nog niet verlicht, nog niet beschaafd genoeg is, om waarlyk VRY te zyn. – Als die gelukkige dagen ééns plaats zullen hebben, welke de Godspraakken der Openbaaring ons belooven, en welke zekerlyk komen zullen, want God is getrouw en waarachtig! dan zal de waare VRYHEID bloeien, onder welke Regeeringsvorm ook; Alzo elk, Overheid en Burger, Beambten en Ambteloozen, alsdan zal doen, het geen regt is, en allen zich zullen vereenigen, om het algemeen geluk en welvaart te bevorderen; O! wie zal leven, als God dit doen zal? Kom haastelyk, ja kom, Heere Jesus!”⁵⁷

Ook in bredere patriotse kring lijkt de heilsverwachting van de Engelse dissenters niet in vruchtbare aarde te zijn gevallen. In de algemeen-culturele tijdschriften en de patriotse pers had men grote waardering voor Price en Priestley als politieke denkers, maar hun heilsverwachting werd voor kennisgeving aangenomen of ronduit genegeerd.⁵⁸ Van Irhoven van Dam bijvoorbeeld gebruikte uitsluitend niet-religieuze uitlatingen van Price en Priestley als motto boven afleveringen van zijn *Courier van Europa*.⁵⁹ *De Post van den Neder-Rhijn* – in religieus opzicht relatief orthodox – ging na de publicatie van de controversiële *Historie der verbasteringen van het Christendom* de associatie met Priestley liever uit de weg.⁶⁰ Minder terughoudend was Bernardus Bosch (1746-1803), patriots predikant te Diemen, al was ook bij hem Priestley's verwerping van de verzoeningsleer niet goed gevallen. Maar hij vond dat iedereen recht had op zijn eigen opvattingen en vertrouwde erop dat de ware leer sterk genoeg stond om een open debat te overleven.⁶¹ Toen in Priestley's latere publicaties het alarmisme niet meer te negeren viel, trok ook de vrijzinnige en gematigd-verlichte pers de handen van hem af. De van heilsverwachting doortrokken *Brieven aan de Joden* (1787) werd door *De Recensent* als ronduit “eccentriek” bestempeld, en toen in 1794 Priestley's alarmistische *De tegenwoordige toestand van Europa vergeleken en getoetst met de oude Prophetien* verscheen, kon ook de *Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen* er niet omheen dat dit toch “eene merkwaardige bydrage tot de geschiedenis der Dweepzucht” betrof, hoezeer men Priestley als wetenschapper en politiek denker ook zei te waarderen.⁶²

Dat eschatologie en heilsverwachting onder patriotten vóór 1790 nauwelijks een rol speelde, blijkt ook uit wat er van hun tijds- en toekomstbeleving bewaard is gebleven. De oogst aan eschatologische noties in pamfletten, periodieken, gedichten en egodocumenten is opvallend mager. Als er al een visioen van de toekomst werd geschetst dat aan heilsverwachting grensde, was het clichématig en weinig overtuigend. Zoals de lofzang op Van der Capellen uit 1782, waarin vooruitgeblikt werd op de wereld na de patriotse overwinning: “DAN! dan zal de Heilzon dagen / Van het lang getergd Gemeen! / Dan zal Neêrlands roem en luister, / 'T hoofd verheffen! als voorheen”.⁶³ In 1786 hield de patriotse dominee Jacob Kantelaar een vlammende rede voor het Almelose exercitiegenootschap, op punt van uitrukken om de broeders in het belegerde Elburg en Hattem te hulp te schieten. Hij hield de manschappen voor te vertrouwen op God: “Hij zal niet toelaaten, dat wij eeuwig

⁵⁷ *Ibidem*, IX, XVI-XX (citaat: XIX-XX).

⁵⁸ *De Recensent* II (Amsterdam 1790) 106-108.

⁵⁹ *Courier van Europa, of bydraagen tot de geschiedenissen der XVIII. eeuw*, 31 oktober 1783, 20 februari 1784, 27 juli 1784, 30 juli 1784, 25 januari 1785, 11 februari 1785.

⁶⁰ *De Post van den Neder-Rhijn* VI (Utrecht 1786) 1233-1236; Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn*, 699.

⁶¹ [B. Bosch] *De vryheid der drukpers* (Amsterdam 1787) 14.

⁶² *De Recensent* I (Amsterdam 1787) 239; AVL 1795 I, 97-102 (citaat: 97).

⁶³ *Zang aan de Vrye Batavieren, maar niet aan moffen, vleyers of verraders; in twee zangen*, door A. Contraduc (Dordrecht 1782) zonder paginering (Eerste zang).

bukken voor menschen, die met ons uit hetzelfde leem gevormd zijn; Hij zal U gewisselijk zegenen, uwen arm sterken, uwe haaters verpletteren en ons heil doen uitspruiten als in de dagen van ouds, ja! tot zulk eene hoogte opvoeren, als het nog nimmer bereikte!”⁶⁴ Expliciet eschatologisch klinkt het zelden.

Een uitzondering was de Nieuwerkerkse belastingambtenaar Jacob van Dijk (1745-1828) in zijn gedicht *De welberaaden stap voor 't vaderland, gedaan door de stad Haarlem* (januari 1787). Hier werd een duidelijke link gelegd tussen de politieke vrijheden die in Nederland op punt van doorbreken stonden, en “'t heilrijk Plan bij God beslooten”. De voltooiing van dat plan was nabij: “Vreest geen Oranje-boven schreeuwen / Gij zijt haast aan het eind' der Eeuwen, / Daar God zijn Plan volmaaken zal”. Om daar aan toe te voegen: “Ziet daar, verlichte Burgerijen! / De dag des heils is opgegaan”. Het toekomstige vrije Nederland was “Een Land van 't Godlijk welbehaagen / Een Eden door hem zelf beplant”.⁶⁵ Eerder al, in 1782, bleek Van Dijk in de ban van de heilshistorische rol van Amerika, getuige zijn gedicht *De onafhankelijkheid van Noord-Amerika*. Daarin schetste hij hoe Nederland in het Westen de vrijheidszon zag oplichten, want daar lag “Amerika, in 't Paradijs herschappen”, wier “heerlijkheid” eeuwen zou duren, een glans waar de Republiek als trouwe bondgenoot rijkelijk in zou delen.⁶⁶

Iets soortgelijks valt te beluisteren in de anonieme *Brief van een lid-maat der gereformeerde kerk aan den schryver of de schryvers van het zo berugte weekblad de Oudervetsche Nederlandsche Patriot* (1782). Daarin werden de lezers opgeroepen zich “VRYE NEDERLANDERS” te tonen, want dan zou God “ons over onze haateren doen zegenpraalen, en ons heil bevestigen; en zal NEDERLAND voor Europa wezen, het geen thans AMERICA is voor de Nieuwe Waereld” (hier werd geciteerd uit de elfde biddagpredikatie van F.A. van der Kemp).⁶⁷ Maar dergelijke politieke heilsvisioenen waren eerder uitzondering dan regel. Typerend voor de beperkte verwachtingshorizon lijkt het hoofdstuk ‘Luisterrijke staat van Nederlands Gemeenebest, in de dageraad van deszelfs toekomst’, dat te vinden is in het populaire werkje *De patriot in de eenzaamheid, of proeve van bespiegelingen, ter opwekkinge van Vaderlands en Vryheids-liefde* (1787). Anders dan de titel van het hoofdstuk suggereert, werd hierin niets gezegd over de toekomst van de Republiek, maar werd paginalang gemijmerd over de vergane glorie van de Gouden Eeuw. De rechtgeaarde Nederlander leek de blik eerder op het verleden, dan op de toekomst gericht te houden. Of zoals ‘de eenzame patriot’ het verwoordde: “uwe maatschappij zal eerlang op nieuw bloeijen en gelukkig zyn, gelyk in de dagen haarer grootste voorspoed!”⁶⁸

Ook bij *De Post van het Nieuw Jeruzalem* (1786), een tijdschrift dat hoogstwaarschijnlijk uit de koker kwam van Bernardus Bosch, dekt de vlag de lading maar ten dele.⁶⁹ In plaats van de alarmistische tijdsbeleving, die men op grond van de titel in het

⁶⁴ [J. Kantelaar], ‘Aanspraak, gedaan aan alle de Leden van het Exercitie-Genootschap der Stad Almelo (...), *De Post van den Neder-Rhijn* X (Utrecht 1786) 217-220 (citaat: 220); Vuyk, *Kantelaar*, 13.

⁶⁵ J. van Dijk, *De welberaaden stap voor 't Vaderland, gedaan door de stad Haarlem, op den 30 January 1787* (Haarlem 1787²) 7, 21, 40, 58; ‘Levensschets van Jacob van Dijk’, in: J. van Dijk, *Nagelatene schriften* II, ed. W. van den Hoonaard (Amsterdam 1834) V–XL; *NNBW* VIII (Leiden 1930) s.v. ‘Jacob van Dijk’.

⁶⁶ J. van Dijk, ‘De onafhankelijkheid van Noord-Amerika’ [1782], in: Idem, *Nagelatene schriften* II, 128-130.

⁶⁷ *Brief van een lid-maat der gereformeerde kerk aan den schryver of de schryvers van het zo berugte weekblad de Oudervetsche Nederlandsche Patriot* (z.p. [1782]) 107-108.

⁶⁸ *De patriot in de eenzaamheid, of proeve van bespiegelingen, ter opwekkinge van Vaderlands en Vryheids-liefde* (Amsterdam 1787²) 211-253, 343-344.

⁶⁹ Op het schutblad in handschrift: “door B. Bosch 1786”; voor zijn auteurschap van de *Post van het Nieuw Jeruzalem* pleit ook dat Bosch in *De Godsdienstvriend* 1 (1789) nr.1, 2 “de algemeene christlijke kerk” propageerde: vergelijk *De Post van het Nieuw Jeruzalem* 1 (1786-1787) 106-108, en dat hij in *De Post* zijdelings uithaalt naar kerkbestuurders in Hoorn en Alkmaar (*Ibidem*, 19, 91) waarover hij in zijn memoires onthult dat die een benoeming in Monnikendam hadden geblokkeerd omdat Bosch te vrijzinnig zou zijn: B. Bosch, ‘Leevens-

tijdschrift zou mogen verwachten, blijkt het ‘Nieuwe Jeruzalem’ niet meer dan een metafoor voor de Verlichting en de religieuze tolerantie waarvan de auteur een pleitbezorger was. Wel klinkt in het ideaalbeeld van een toekomstige algemeen-christelijke kerk iets door van de millennialistische droom van ‘één geloof, één kudde, één herder’, maar expliciete uitspraken dienaangaande ontbreken.⁷⁰ Wie zich verdiept in de denkwereld van Bosch stuit vóór 1793 op een heilsverwachting die bij voorkeur op het hiernamaals, of op een verre toekomst werd geprojecteerd. Wat hij aan eschatologie in zijn gedichten verwerkte, beperkte zich tot “‘s *waerelds jongsten dag*” en weerspiegelde daarmee het apocalyptische heilsperspectief dat kenmerkend was voor de Late Republiek.⁷¹ Erg succesvol was het tijdschrift bovendien niet; de oecumenische geest die het ademde was ook veel patriotten te vrijzinnig, reden waarom het binnen het jaar ophield te verschijnen.⁷² Het wekt niet de indruk dat men voor eschatologische thema’s bijster gevoelig was.

Tenslotte, ook in de propagandaoorlog tegen de stadhouder speelde het eschatologische motief een te verwaarlozen rol. Weliswaar ging het er bij de patriotten bepaald niet zachtzinnig aan toe – tegenstanders werden als monsters of als handlangers van de duivel afgebeeld, belachelijk gemaakt of dood gewenst – maar slechts een enkele keer werd de Antichrist of het zevenkoppige Beest erbij gehaald om de orangisten te demoniseren.⁷³ Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1783 met de publicatie van *De drie boeken der Antichrist; vervattende de onchristelyke bedryven van een Spaanschen, ende drie Nederlandsche voorlopers der Antichrist*, een schotschrift dat wordt toegeschreven aan de patriotse schandaaljournalist Nicolaas Hoefnagel. De hertog van Brunswijk, de gehate adviseur van Willem V, werd hierin afgeschilderd als de Antichrist, met de vooraanstaande orangisten Elie Luzac en R.M. van Goens als zijn handlangers.⁷⁴ Maar deze vorm van demonisering was uitzonderlijk. Kennelijk associeerde men in patriotse kring eschatologische noties toch vooral met een onverlichte en orthodoxe levenshouding, waar men weinig affiniteit mee had.

Na 1790 zou dat echter veranderen. Onder invloed van de Franse Revolutie, de proclamatie van de ‘Rechten van den Mensch en van den Burger’ en de afschaffing van de monarchie daagde ook bij patriotten het besef dat een nieuwe orde op punt van doorbreken stond. Bij sommigen won de sluimerende heilsverwachting aan kracht en actualiteit; een enkeling ontwikkelde zich zelfs tot heilsprofeet, en werd de verkondiger van een politieke heilsverwachting, van patriots millennialisme. En niet toevallig waren het predikanten die daarvan de meest in het oog springende pleitbezorgers zouden worden.

4.1.2 Postrevolutionair patriots millennialisme

De inval van het Pruisische leger die in september 1787 voor een restauratie van het Oranjabewind zorgde, kwam voor de patriotten niet geheel onverwachts, maar de snelheid

schets’, in: Idem, *Gedichten* III (Leiden 1803) 275-278. Zie voor B. Bosch (1746-1803): *NNBW* II (Leiden 1912) 217-218; *BLGNP* II (Kampen 1983) 85-86.

⁷⁰ *De Post van het Nieuw Jeruzalem* 1 (1786-1787) 12, 76, 106.

⁷¹ B. Bosch, ‘Belijdenis van een patriot’ (1787), in: Idem, *Gedichten* I (Leiden 1803) 94.

⁷² Theeuwen, *Pieter ’t Hoen en De Post van den Neder-Rhijn*, 663; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 282-286.

⁷³ Grijzenhout, ‘Purgatoire révolutionnaire’, 113-114; Rosendaal, *Bataven*, 464; Klein, *Patriots republikenisme*, 90; doodsverwensing in: *De praatzieke Arlequin aan de tafel der vrywilligers, handelende over de daaden van veele laage schepsels in deezen tegenwoordigen tyd* (z.p. 1784) 16.

⁷⁴ *De drie boeken der Antichrist; vervattende de onchristelyke bedryven, van een Spaanschen, ende drie Nederlandsche voorlopers der Antichrist (...)* (z.p. [1783]) 53-80; Klein, *Patriots republikenisme*, 14 (noot 42, 43). A.J. Hanou, ‘Een 18^e-eeuws broodschrijver: Nicolaas Francois Hoefnagel (1735-84)’, *Spektator* 2 (1972-73) 62-79, 535-547; A.J. Hanou, R. Meijer en R. Storm, ‘De ‘kleinzoon’ van Campo: Nicolaas Hoefnagel’, *MSJCW* 8 (1985) 17-23.

waarmee alles zich voltrok en het uitblijven van Franse steun was voor velen toch een traumatische ervaring. Duizenden vluchtten de grens over naar de Zuidelijke Nederlanden en vestigden zich uiteindelijk, financieel gesteund door de Franse regering, in de omgeving van Duinkerken. De achterblijvers kregen een oranjefurie over zich heen, zagen hun huizen geplunderd, werden gemolesteerd, of verloren hun ambt, zoals de predikant Bernardus Bosch en de hoogleraar Ysbrand van Hamelsveld.⁷⁵ Nadat hem de toegang tot Amsterdam was ontzegd, vestigde Van Hamelsveld zich aan de overkant van het IJ, in het hem zo vertrouwde Durgerdam, waar Bosch zich bij hem voegde nadat ook hij uit Amsterdam was verjaagd. Hun gefrustreerde dadendrang en behoefte het volk te verheffen, vonden een uitlaatklep in activiteiten voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en in spectators die wekelijks verschenen, soms meerdere tegelijkertijd, om zo veel mogelijk doelgroepen te bereiken. Aan de hand van deze spectators, met wervende titels als *De Welmeenende Raadgever*, *De Vraag-al*, *De Leerzame Praat-al* en *De Wereld-beschouwer* kon de ontwikkeling van hun tijdsbeleving en toekomstverwachting worden gereconstrueerd.⁷⁶

Zowel de uitgeweken als achtergebleven patriotten worstelden met de vraag hoe de 'God van Nederland' dit had kunnen laten gebeuren. Om de dreigende legitimatiecrisis het hoofd te bieden, werd door de 'Christen-Patriotten' troost gezocht in bijbelse lectuur, in het vertrouwen dat het Opperwezen de rechtvaardigen zou belonen, en de orangistische onderdrukkers voor hun zonden zou straffen. In brieven, gedichten en liederen werd gretig gebruik gemaakt van bijbelse symbooltaal om de kwaadaardigheid van de tegenstander en zijn onafwendbare ondergang te illustreren. De orangistische verering van het stadhoudelijk paar werd door de patriotten als afgodendienst gezien – in hun ogen waren de prins en de prinses even verdorven als de bijbelse koning Achab en zijn echtgenote Jezebel, terwijl ze zichzelf graag vergeleken met Jotham en Elia, de verzetsstrijders tegen de afgodische Baälsdienst.⁷⁷

Dat tegen deze achtergrond de ontvankelijkheid voor eschatologie groeide, dat men hoop ging putten uit de overtuiging dat God de onderdrukkers ooit, op de Dag des Oordeels, ter verantwoording zou roepen, is dan ook niet verrassend. In een enkel geval werd die verwachting naar de kortere termijn vertaald, getuige de in 1788 in het tijdschrift *De Verdediger der Hollandsche Patriotten* verschenen bijdrage 'Het prophetisch gezicht van den ziender Johannes, beschreven in het 13 hoofdstuk van zijn Openbaringe, op de tegenswoordige aanmerkelyke omstandigheden in Nederland toegepast'. Willem V werd hier als het Beest in de Openbaring afgeschilderd, omdat de letterwaarden van 'Willem de Vijfde Prins van Oranje Stadhouders van de Vereenigde Nederlanden' opgeteld het getal 666 opleverden, het welbekende Getal van het Beest. Aangezien in de bijbel was voorspeld dat het Beest 42 maanden zou heersen, konden de patriotten erop vertrouwen dat hun verdrukking ongeveer drie en een half jaar zou duren, en dat dan het tij zou keren. Hoewel de hoofdredacteur van het blad, Gerrit Paape, de kanttekening plaatste dat het vooral de orangisten waren die zich van "de ellendigste profetien" bedienden, kende het stuk onder patriotten een grote populariteit.⁷⁸ Het verscheen ook als zelfstandige uitgave en werd, weinig verrassend, in onder meer Amsterdam en Den Haag direct verboden. De Amsterdamse

⁷⁵ Rosendaal, *Bataven*, 44-54.

⁷⁶ Bosch, 'Leevens-schets', 277, 293-297; A.J. Veltman-van den Bos, 'Petronella Moens en *De vriendin van 't vaderland*: een parlementair journaliste avant la lettre', in: Van Wissing, *Stookschriften*, 272.

⁷⁷ Rosendaal, *Bataven*, 459-464, 539-544.

⁷⁸ *Ibidem*, 462-463; zie ook het drietal schotschriften (1787-1788) over Willem V waarin hij met het Getal van het Beest wordt geassocieerd: KB, Collectie Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), KA 61 (rubriek 'Willem V').

boekverkoper Albrecht Borchers werd wegens zijn betrokkenheid bij de distributie ervan zelfs voor twaalf jaar uit de provincie Holland verbannen.⁷⁹

Hoe dit alles op persoonlijk vlak beleefd werd, valt te destilleren uit de briefwisseling die de Friese patriot Coert Lambert van Beyma (1753-1820), voorman van de ballingenkolonie in Noord-Frankrijk, met het in de Republiek achtergebleven thuisfront onderhield. Met name in de brieven aan zijn vader deed hij openhartig verslag van zijn worsteling om met de nederlaag in het reine te komen. Daarnaast bevat zijn archief brieven van familieleden en geestverwanten, die onthullen hoe de in de Republiek achtergebleven patriotten de Oranjerestauroatie het hoofd trachtten te bieden. In religieus opzicht behoorde Van Beyma tot de vrijzinnige vleugel in de hervormde kerk – hij zou in 1797 in de Nationale Vergadering uitroepen: “Ik ys, wanneer ik in een politique Vergadering het onbepaald woord GODSDIENST hoor noemen. Geen woord tog heeft meer verwoesting en vervolging onder het Menschdom te weeg gebracht”.⁸⁰ Dat neemt niet weg dat hij in deze brieven naar voren komt als een weliswaar vrijzinnig, maar toch zeer gelovig man, voor wie bijbel en christendom een centrale plaats in zijn beleevingswereld innamen.

Meteen na zijn vlucht uit de Republiek, begin oktober 1787, berichtte hij zijn vader vanuit Antwerpen: “Ik heb te veel bewustheid van de regtvaardigheid van het opperwezen, dan dat ik een ogenblik zou twijffelen, dat de gruwelen in Vriesland (...) bedreven bij God ongestraft zouden blijven, en het volk in hunne boeijen gekluisterd. Nee God zal uitkomst geeven”.⁸¹ Enkele maanden later schreef hij veel troost te putten uit het lezen van de bijbel, met name Jesaja 14 en Psalmen 37 en 137. Niet verwonderlijk, want in het betreffende hoofdstuk van Jesaja (getiteld ‘Bevrijding van Israël’) wordt de terugkeer der uitverkorenen in het Beloofde Land en de vernietiging van de goddelozen beschreven. Psalm 37 bezingt het schijngeluk der goddelozen en Psalm 137 de heimwee naar Jeruzalem, die leefde bij de Joden in ballingschap.⁸² In juli 1788 bekende Van Beyma dat het wachten hem zwaar viel en soms somber stemde, maar altijd weer grepen hij en zijn vrouw dan naar Psalm 37 en putten daar troost uit, want als men zich op God richtte, kon niemand “aan de herstelling der regtvaardigste zaak in de waereld twijffelen”.⁸³ Toen zijn vader hem schreef niet te geloven aan een spoedige nederlaag van het stadhouderlijk bewind, sterker nog, zich erbij neergelegd te hebben dat het land ten ondergang gedoemd was, diende hij hem hartstochtelijk van repliek. Hoe was het mogelijk te geloven, “dat het heiligst aller weezens, de beste zaak[,] de zuiverste oogmerken, zal doen verloren gaan om onregt, geweld, en alle boosheden te doen zegepraalen (het is tog moreel onmogelijk dat een volk qua volk anders dan in dit leven gestraft of beloond word) mijn God: waar blijf ik als ik hierop doordenk?”⁸⁴

Behalve uit de bijbel putte Van Beyma ook troost uit allerlei voorspellingen die onder de patriotse ballingen de ronde deden. Rond de jaarwisseling 1787-1788 was dat bijvoorbeeld

⁷⁹ *Het Prophetisch Gezicht van den Ziender Johannes, beschreven in het 13 hoofdstuk zijner Openbaringe, op de tegenwoordige aanmerkelijke omstandigheden en zaken toepaslijk*, Antwerpen 1789²; A. Borchers, *Het heilig recht verkracht door boosdoenders, of kort en zaaklyk verhaal der onrechtmatige procedures, in den jaare 1790 gehouden, door den toenmaligen hoofdofficier mr. Cornelis Willem Bakker (...) tegen Albrecht Borchers (...)* (z.p. [1797]) 3-21, bijlagen; Jongenelen, *Smaad*, 64-65.

⁸⁰ Rosendaal, *Bataven*, 528, 533-534, 710 (noot 97); *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland* (Den Haag 1796-1798) IV, 628.

⁸¹ C.L. van Beyma aan vader J.M. van Beyma, 2 oktober 1787: Tresoar, Fries Historisch en Letterkundig Centrum (Tresoar), Archief van de familie Van Beyma thoe Kingma, inv.nr. 188/600.

⁸² C.L. van Beyma aan vader J.M. van Beyma, 17 december 1787: Ibidem, inv.nr. 188/628; Rosendaal, *Bataven*, 464-463.

⁸³ C.L. van Beyma aan vader J.M. van Beyma, 1 juli 1788: Ibidem, inv.nr. 188/694.

⁸⁴ J.M. van Beyma aan zoon C.L. van Beyma, 28 juni 1788: Tresoar, Collectie C.L. van Beyma, inv.nr. 9/58; C.L. van Beyma aan vader J.M. van Beyma, 11 oktober 1788: Tresoar, Familie Van Beyma thoe Kingma, inv.nr. 188/732.

een profetie in het Latijn die recentelijk op een glas-in-loodraam in de Amsterdamse Nieuwe Kerk zou zijn ontdekt, en op last van de overheid zou zijn verwijderd. Volgens die voorspelling zou 1788 een jaar vol rampspoed worden, waarin de bestaande machten ten onder zouden gaan. De profetie kreeg veel aandacht, stuitte onder geletterden over het algemeen op scepsis, maar gaf niettemin sluimerende verwachtingen extra voedsel, zoals bij Van Beyma overduidelijk het geval was.⁸⁵ Gevoelig was hij ook voor een verhaal over een mysterieuze vlag die op de toren van Hasselt (bij Zwolle) was verschenen, en over de voorspellingen van een zekere Offerhaus, waarover hij met zijn vader uitvoerig correspondeerde.⁸⁶ In januari 1788 besteedde hij in een brief aan zijn vader bovendien aandacht aan de al genoemde publicatie *Het Prophetisch Gezicht van den Ziender Johannes, beschreven in het 13 hoofdstuk zijner Openbaringe*, waarin was voorspeld dat het Beest (de stadhouder) 42 maanden zou heersen, “dus van half oktober 1787 tot half februari 1791”, een prognose die tot Van Beyma’s verrassing overeenkwam met de voorspelling van Ludeman dat er tussen 1788 en 1792 grote omwentelingen zouden plaatsvinden.⁸⁷

De in de Republiek achtergebleven correspondenten van Van Beyma koesterden vergelijkbare verwachtingen. In juni 1788 schreef Clara van Poutsma aan haar zuster en zwager Van Beyma in Frankrijk: “Wij hopen, dat wij door bestiering van het goedertieren Opperweesen, u allen eens met Eer mag wederzien in dit ons vaderland, en hier toe geeft de Godsdienst mij veel hoope”.⁸⁸ Een Utrechtse patriot meldde Van Beyma in augustus 1789 dat hij en zijn medepatriotten goede hoop hadden op een beëindiging van het in zijn ogen onwettige bewind, “en die dit niet en gelooft, gelooft ook aan geen God”.⁸⁹ De Friese patriot Dirk Cornelis Kuiken schreef Van Beyma in maart 1790 – nog vol van de Franse Revolutie – te hopen op diens spoedige terugkeer. Weliswaar leken de orangisten nog vast in het zadel te zitten, “dog daar er een Almagtige God is die de oorzaak is van alle dingen[,] door wien self de koningen regeeren en de vorsten gerechtigheid stellen[,] die met het heer des hemels en met de inwoonders der Aarde doet na zijn Wil[,] die ontbreekt het aan geen middelen om het anders uit te voeren[,] zo als hij in Frankrijk getoont heeft”.⁹⁰

Soms kregen de brieven een onverholen eschatologische lading, zoals in de berichten van de Leeuwarder meester-gortmaker en doopsgezind diaken Cornelis Sytses (ca.1723-1790), die met Van Beyma lid was geweest van de patriotse sociëteit De Fraterniteit.⁹¹ Eind 1789 stuurde hij Van Beyma een geëxalteerde brief, waarin hij hem zijn broeder noemde, “met mij onder het kruis der vrijheid, waer van u het martelaerschap beproeft”. Artesië, de Noord-Franse provincie waar Van Beyma verbleef, noemde hij “het Heilige land”. Hij vroeg Van Beyma te blijven ijveren voor de gelijkheid der mensen, en zo het “heil op aarde” te

⁸⁵ C.L. van Beyma aan vader J.M. van Beyma, 31 december 1787, 3 en 10 januari 1788: Ibidem, inv.nr.188 (nrs. 636, 638, 640).

⁸⁶ C.L. van Beyma aan vader J.M. van Beyma, 13 februari, 3 maart, 20 maart, 6 april 1790: Ibidem, inv.nr. 189 (nrs. 6, 11, 14, 20); J.M. van Beyma aan zoon C.L. van Beyma, 12 maart, 27 maart, 29 maart, 1 mei 1790: Tresoar, Collectie C.L. van Beyma, inv.nr. 10 (nrs. 19, 24, 25, 28).

⁸⁷ C.L. van Beyma aan vader J.M. van Beyma, 20-21 januari 1788: Tresoar, Familie Van Beyma thoe Kingma, inv.nr. 319/645.

⁸⁸ Clara van Poutsma aan zuster Aukje van Beyma-van Poutsma en zwager C.L. van Beyma, 22 juni 1788: Tresoar, Collectie C.L. van Beyma, inv.nr. 9/56a.

⁸⁹ D. van de Bos (nadere gegevens ontbreken) aan C.L. van Beyma, (Utrecht) 2 augustus 1789: Ibidem, inv.nr. 14/96.

⁹⁰ D.C. Kuiken aan C.L. van Beyma, 1 maart 1790: Ibidem, inv.nr. 14/208.

⁹¹ Ledenlijst van De Fraterniteit te Leeuwarden (C.L. van Beyma werd op 23 juli 1785 als eerste lid ingeschreven, Cornelis Sytses op 29 juli 1785): Tresoar, Familie Van Beyma thoe Kingma, inv.nr. 2636. Zie voor Cornelis Sytses: ondertrouwakte 4 januari 1771 (vermelding beroep), DTB Leeuwarden 75/1, Historisch Centrum Leeuwarden (HCL), Kerkboek Doopsgezinde Gemeente Leeuwarden 1705-1818, inv.nr. 1 (notulen 5 april 1779, 26 december 1782, 26 december 1786).

verhogen. De Franse politici volgde hij nauwlettend, in de hoop “dat den grooten wetgever op aarde, Jesus Christus” hun beleid zou bestieren. Hij eindigde met de wens dat God Van Beyma spoedig zou laten terugkeren “door sulke middelen dat alle volken der Aarde voor hem buigen, en de Heerschappij afleggen”.⁹² Dat laatste was een duidelijke verwijzing naar de voorspelling over de komst van Godsrijk (Openb. 11:15).

Erg ontvankelijk voor deze juichende toekomstdromen was Van Beyma overigens op dat moment niet meer, gefrustreerd door de dagelijkse conflicten in de emigrantenkolonie en het moeizame overleg met de Franse regering over het behoud van de financiële ondersteuning.⁹³ De hoogdravende woorden van Kuiken noemde hij dan ook smalend “een zootje zegenwensen en politieke vooruitzichten”.⁹⁴ Toch waren er onder de emigranten wel degelijk patriotten die er net zo over dachten als Sytses en Kuiken. Dat gold bijvoorbeeld voor Frans Smit, een protestantse kleermaker uit Groot-Ammers, die in 1786 door de kerkenraad was gecensureerd wegens opstandig en respectloos gedrag (waarschijnlijk lagen er politieke geschillen aan die censuur ten grondslag) en die na de stadhoudersgezinde omwenteling was verdreven, omdat hij orangistische spionnen zou hebben aangegeven. Hij liet zich in St. Omer inschrijven onder de vermelding tot geen enkel kerkgenootschap te behoren – zijn in Frankrijk geboren zoon bleef ongedoopt. Op Van Beyma maakte hij de indruk een “dweper” te zijn, dat wil zeggen verhitte religieuze overtuigingen aan te hangen, en dat was goed gezien, want Smit was geheel in de ban van heilshistorisch alarmisme. Na de Bataafse Revolutie keerde hij terug naar Nederland en meldde in zijn verzoekschrift om staatsondersteuning: “Meedeburgers, ik hebbe mijn zeedert de revolutie in Vrankrijk altijd verbeeld en verbeelde het mij ook nog dat dat het tijdstip is geweest dat ik daar gezien en gehoord hebbe waar Johannes in zijn Boek der Openbaringe van spreekt onder andere van het 19. cap. het 17 v. tot het 7. van het 20 cap.” In die passage staat de overwinning centraal van een witte ruiter (Christus) op het Beest, waarna de martelaren met Christus als koningen zouden heersen in het Duizendjarige Rijk.⁹⁵

Niets van dat alles heeft zich echter voor Frans Smit in de Bataafse Republiek gerealiseerd. Terug in Groot-Ammers wist hij als weduwnaar met zijn zoontje Daniël Richard ternauwernood het hoofd boven water te houden. Met de kerkenraad wilde hij nog steeds niets te maken hebben, zolang ze niet toegaven hem indertijd op onwettige gronden te hebben gecensureerd. Afhankelijk geworden van de bedeling werd zijn zoon bij hem weggehaald, gedoopt en in een pleeggezin geplaatst. Toen Daniël Richard Smit in 1823 in het huwelijk trad, bleek hij van zijn vader niet méér te weten dan diens naam, en dat hij inmiddels was overleden. Waar of wanneer was hem niet bekend.⁹⁶

⁹² C....s S.ts.s aan C.L. van Beyma, 20 december [1789]; Tresoar, Collectie C.L. van Beyma, inv.nr. 14/164.

⁹³ Rosendaal, *Bataven*, 183-206.

⁹⁴ C.L. van Beyma aan vader J.M. van Beyma, 20 maart 1790; Tresoar, Familie Van Beyma thoe Kingma, inv.nr. 189/14.

⁹⁵ Rosendaal, ‘Geloof en revolutie’, 263; Idem, ‘Geene Heeren Meer, Zalige Egalité. De door de Franse overheid ondersteunde gevluchte patriotse burgers, 1787-1794’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau* 49 (1995) 149; Idem, *Bataven*, 457-458; *Ibidem*, Lijst van de Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795 (bijgevoegde cd-rom); RAD, Archief Hervormde gemeente van Groot-Ammers (1608-2008), inv.nr.3, notulen Kerkenraad 1750-1820 (6 april en 9 juni 1787).

⁹⁶ L.A.F. Barjesteh van Waalwijk van Doorn en F.J. van Rooyen, ‘Patriotten en prinsgezinden op het platteland van zuidelijk Holland’, in: L.A.F. Barjesteh van Waalwijk van Doorn e.a. eds., *Tussen vrijheidsboom en oranjewimpel: bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813* (Rotterdam 1995) 411; RAD, Hervormde gemeente Groot-Ammers, inv.nr.3, Notulen Kerkenraad 1750-1820 (9 juli 1796, 17 oktober 1796, 14 augustus 1797, 22 augustus 1797, 4-5 september 1797, 27-28 september 1797, 13 oktober 1797, 25 mei 1798); *Ibidem*, inv.nr.31, Diakonierekeningen 1741-1830 (13 september 1795, 12 september 1796, 3 maart 1797, 13 oktober 1797, 20 november 1799, 29 maart 1803); NA, RBS Hardinxveld, huwelijkbijlagen Daniel Richard Smit, 29 augustus 1823.

Eschatologische bevoegenheid manifesteerde zich na 1790 niet alleen aan bij patriotse kleermakers en gortmakers als Frans Smit en Cornelis Sytses; ook bij intellectuele patriotten, en dan met name de predikanten, wonnen deze noties aan kracht en invloed, zoals valt op te maken uit de geschriften van de hervormde dominees Bernardus Bosch en Ysbrand van Hamelsveld, en van de lutherse predikant Willem Goede. Door hun theologische opleiding gepokt en gemazeld in de christelijke heilsgeschiedenis werden de drie patriotten bovendien gedreven door een sterk sociaal en cultureel engagement. Alle drie waren het ijverige volksoepvoeders, nauw betrokken bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en uitgevers van spectators voor de gewone man. Alle drie weerspiegelden ze ook de ambivalentie die het politieke millennialisme nu eenmaal eigen is: de heilsgeschiedenis voltrekt zich weliswaar via het politieke handelen van deugdzaame christenen, maar enig ingrijpen van het Opperwezen werd daarbij toch wel verondersteld: een uitstorting van de Heilige Geest of een plotselinge manifestatie van Jezus Christus, die een morele wedergeboorte in de gesteldheid van het mensdom teweeg zou brengen. Wanneer die morele vooruitgang achterwege bleef, groeide er twijfel aan het nut van politiek activisme, en verschoof het zwaartepunt weer naar het domein van de metafysische instantie.

Deze ambivalentie werd door Jack Fruchtman in zijn studie van het politieke millennialisme treffend omschreven als “a curious blend of radicalism and passivity”.⁹⁷ Price moest rond 1785 zijn hoop op een spoedige doorbraak van de nieuwe heilsorde weer op de lange baan schuiven, toen de Amerikanen minder deugdzaam bleken dan hij aanvankelijk had gedacht. De Franse Revolutie deed zijn hoop echter weer oplaaien, getuige zijn *Discourse on the Love of our country* uit 1790. Hij stierf in 1791 in de overtuiging dat de heilstaat binnen handbereik lag.⁹⁸ Priestley daarentegen maakte de bloedige eindfase van de Franse Revolutie mee en zou vanaf 1792 steeds meer moeite krijgen met de a-religieuze koers die door het bewind in Parijs werd uitgezet. Gaandeweg devalueerden de Franse revolutionairen in zijn optiek van heilbrengers tot louter instrumenten van de Voorzienigheid om de bestaande politieke en kerkelijke structuur te vernietigen. De gelukstaat zouden zij niet brengen, wel de crisis die de weg zou banen voor de wederkomst van Christus en het Godsrijk op aarde. Zo ontwikkelde Priestley zich onder druk van de omstandigheden van een optimistische millennialist tot een uitgesproken chiliast.⁹⁹

Ook bij de Nederlandse millennialisten speelde dat spanningsveld tussen activisme en passiviteit een rol. Dan weer was er sprake van een groot vertrouwen in de mogelijkheid om door politiek ingrijpen een heilstaat te creëren, dan weer werd alle hoop op het Opperwezen geprojecteerd, in de pessimistische constatering dat de geesten nog lang niet rijp waren voor de nieuwe tijd. Manifesteerde dat laatste zich vooral bij de toch al naar doemdenken neigende Ysbrand van Hamelsveld – anders lag dat bij zijn jongere collega Willem Goede. Hoewel Goede net als Van Hamelsveld een vurig geloof met een bruisende dadendrang combineerde, was hij daarnaast opvallend vrijzinnig. Helaas heeft hij zijn sinds 1795 aangekondigde memoires, waarin hij aandacht wilde besteden aan zijn levensbeschouwelijke *Werdegang*, nooit gepubliceerd.¹⁰⁰ Wel heeft hij daarover het een en ander onthuld in voorredes en

⁹⁷ Fruchtman, *Apocalyptic politics*, 105.

⁹⁸ *Ibidem*, 60.

⁹⁹ J. Priestley, *De tegenwoordige toestand van Europa vergeleken en getoetst met de oude Prophetien; een leerreden, gepredikt...den 28 Februarij 1794*, uit het Engelsch vertaald (Amsterdam 1794) 2-50; Fruchtman, *Apocalyptic politics*, 40-42, 61; Schofield, *Enlightened Joseph Priestley*, 382-383; Van den Berg, ‘Priestley’, 272-274; Garret, *Respectable folly*, 58.

¹⁰⁰ W. Goede, *Afscheids-redevoering, gehouden bij de Evangelisch-Luthersche Gemeente te Campen (...)* waarin de redenen worden opengelegd, die hem bewoogen hebben om het Luthersche Kerkgenootschap te verlaten, en overtegaan tot de Broederschap der Vrije Christenen, genaamd Remonstranten; gevolgd van zijne eerste leerrede bij dezelve gehouden in hunne gemeente te Rotterdam (Amsterdam 1795) VII.

voetnoten bij de vele opvoedkundige en stichtelijke werkjes die uit zijn pen vloeiden, en in enkele nagelaten brieven.

Willem Goede (1764-1839) werd in Purmerend geboren als zoon van een uit Duitsland afkomstige lutherse ambachtsman en op grond van zijn leergierigheid geselecteerd voor het lutherse domineeschap, een opleiding die traditiegetrouw aan een Duitse universiteit plaatsvond. Goede kwam terecht in Jena en Leipzig, was aanvankelijk naar eigen zeggen nog zeer orthodox, maar raakte onder invloed van het vrijzinniger klimaat aan de Duitse universiteiten al snel in de ban van de nieuwste neologische inzichten. Toen hij midden jaren tachtig terugkeerde naar de Republiek was hij eerst twee jaar proponent in Amsterdam, om in 1786 te worden beroepen door de lutherse gemeente te Doetinchem. Twee jaar later werd hij predikant te Kampen, en het was vooral daar dat zijn vrijzinnigheid, idealisme en hervormingsdrift voor het eerst duidelijk aan de dag traden. Hij zou er een afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen oprichten, een blaadje voor de gewone man uitgeven, en na de Bataafse omwenteling in 1795 worden benoemd tot secretaris van het nieuwe stadsbestuur, het Comité Revolutionair.¹⁰¹

Ook op publicitair gebied was hij uiterst actief. Zo verscheen in 1790 van zijn hand een Nederlandse vertaling van *Freymüthige Betrachtungen über das Christentum*, een werk van de lutherse theoloog Johann August von Starck dat tijdens zijn studie in Duitsland een verpletterende indruk op hem had gemaakt en de aanzet was geweest tot zijn groeiende vrijzinnigheid. Met het vuur van de bekeerling brak hij in het voorwoord een lans voor een ondogmatisch christendom, in bewoordingen die soms bijna letterlijk lijken te zijn overgenomen uit Priestley's *Historie der verbasteringen van het Christendom*. Dat geldt bijvoorbeeld voor zijn bewering dat aan het vroege christendom – gekenmerkt door naastenliefde en verdraagzaamheid – in de loop der tijd allerlei ongerijmde leerstellingen waren toegevoegd, die de ongelovigen munitie hadden gegeven om de godsdienst in een kwaad daglicht te stellen of te bespotten. Verbolgen constateerde Goede dat men, in plaats van zich in te zetten voor de verheffing van de medemens, liever energie verspilde aan de bestrijding van andersdenkenden. Hij verwees daarbij expliciet naar de aanval die de lutherse predikant Johan Michael Boon in 1786 had gelanceerd op zijn Amsterdamse collega August Sterk, uit protest tegen diens neologische sentimenten. Dat Goede het in 1790 voor Sterk opnam, doet vermoeden dat hij in zijn Amsterdamse tijd – hij verbleef er als luthers proponent van 1784 tot 1786 – de invloed van deze verlichte kring heeft ondergaan.¹⁰²

Zo lijkt in Amsterdam het fundament te zijn gelegd voor zijn latere activisme: hij had er zijn ontlukende vrijzinnigheid verder uit kunnen bouwen, was er tot patriot gevormd (Sterk gold als een fervent patriot)¹⁰³ en was er hoogstwaarschijnlijk ook in contact gekomen met een ruimere kring van vrijzinnigen, waaronder remonstranten. In zijn hierboven genoemde voorwoord liet hij zich namelijk ook zeer lovend uit over Paulus van Hemert en diens toen zeer omstreden accommodatieleer, wat suggereert dat hij al in 1790 in nauw contact

¹⁰¹ BLGNP IV (Kampen 1998) s.v. 'Willem Goede'; W. Goede's manier van katechiseren, door hemzelf beschreven, en met een aantal uitgewerkte katechisatiën verrijkt; eene handleiding voor jonge leeraars en onderwijzers in de godsdienst, van allerlei kerkgenootschappen (Arnhem 1829) 2-3; Vuyk, Kantelaar, 52; S. Hörchner, En nooit wordt hij van weldoen moe! Uit de geschiedenis van het Departement Kampen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Kampen 1997) 1-19.

¹⁰² 'Voorreden van den vertaaler', in: J.A. Starck, *Vrijmoedige overdenkingen over het christendom* I, uit het Hoogduitsch [door W. Goede] (Kampen 1790) III-VII; 'Voorreden van den vertaaler', in: *Ibidem* II (Kampen 1791) XII.

¹⁰³ Zijn naam komt voor op de lijst van "voornaamste Leden van de Grondwettige Herstelling", afgedrukt onder *Vryheidsprent der Heden-daagsche Cantzel-Huzaren* (1786): *Atlas van Stolk; katalogus der historie-, spot- en zinneprenten betreffende de geschiedenis van Nederland V*, verzameld door A. van Stolk Czn, ed. G. van Rijn en C. van Ommeren (Utrecht 1978²) nr. 4678.

met de remonstranten stond, al zou hij pas in 1795 naar dit kerkgenootschap overstappen.¹⁰⁴ Zonder gevolgen bleef die vrijzinnige stellingname niet. In 1791 raakte Goede in conflict met het in Amsterdam zetelende bestuur van een subsidiefonds voor armlastige lutherse buitengemeenten, dat – ontstemd over de eigenmachtige wijze waarop Goede de doopformule had aangepast – de jaarlijkse subsidie aan Kampen introk. Daardoor kreeg Goede geen salaris meer uitgekeerd en raakte hij in ernstige financiële problemen; alleen via donaties van medestanders wist hij het hoofd boven water te houden. Het wakkerde zijn strijdlust slechts aan. In mei 1791 publiceerde hij de provocerend getoonzette preek *Over de Christelyke vryheid*, waarin hij het gedrag van het Amsterdamse bestuur als ongepast voor een verlichte samenleving bestempelde.¹⁰⁵

Eschatologische opvattingen werden aanvankelijk door Goede niet uitgedragen. Wat hij er in zijn beginjaren te Kampen over zei, stemde geheel overeen met wat op dat moment courant was bij de vrijzinnige voorhoede. In 1791 kwalificeerde hij het geloof aan een toekomstig “aardsch Koningryk” dat slechts voor uitverkorenen bestemd was als een hardnekkig vooroordeel, en hij veronderstelde daarom dat Jezus deze opvatting slechts had gedooft uit begrip voor de nog kinderlijke opvattingen van zijn volgelingen.¹⁰⁶ Zelf voelde Goede meer voor de toekomstvisie van de universalist Charles Chauncy, wiens verhandeling *Over de eindelyke gelukzaligheid aller menschen* kort daarvoor door Van Hemert uit het Engels was vertaald en gepubliceerd.¹⁰⁷ Een grote urgentie had de kwestie voor hem duidelijk niet. Maar drie jaar later, in 1793, dacht hij daar inmiddels anders over. In dat jaar publiceerde hij (onder het pseudoniem Christianus) *Onderzoek of en in hoe verre de leeraars van Jezus godsdienst ‘er zelf oorzaak van zijn, dat het Christendom zo weinig vruchten toont bij deszelfs belijderen*. Daarin ging het om de vraag welke rol predikanten konden vervullen bij de opbouw van een ideale samenleving. De Openbaring van Johannes kon daarbij een krachtige inspiratiebron zijn – vooral het Nieuwe Jeruzalem sprak Goede aan – mits predikanten ervan afzagen ieder duister detail van dit boek te willen verklaren. Om de mensheid te vervolmaken moest men zich niet met de hermeneutiek van bijbelse voorspellingen bezighouden, maar met de bevordering van deugd en menslievendheid.¹⁰⁸

Een jaar later was van terughoudendheid geen sprake meer en ventileerde Goede in *Over de redelijke, Christelijke, republikeinsche Vaderlandsliefde* (1794) zelfs onvervalst alarmistische noties. Daarin noemde hij het geloof aan een ‘God van Nederland’, dat bij veel patriotten kon worden aangetroffen, een onverlichte notie die een christen niet paste, omdat God de vader was van alle mensen. Zou men op deze weg voortgaan, dan was de ondergang van Nederland onafwendbaar. Groeide men daarentegen uit tot ware, republikeins-christelijke patriotten, dan lag een stralende toekomst in het verschiet.¹⁰⁹ Wat dat laatste betreft was

¹⁰⁴ Starck, *Vrymoedige overdenkingen* I, IX -XII.

¹⁰⁵ W. Goede, *Leerreden over de Christelyke vryheid*, volgens Gal. V. vs. 13, 14 en 15; uitgesproken by gelegenheid van het wederom in voeren van een nieuw doopformulier, op den eersten Mey 1791 (Amsterdam [1791]) 29-32; J.L.J. Meiners, ‘Historisch overzicht’, in: J. Happee, J.L.J. Meiners en M. Mostert eds., *De Lutheranen in Amsterdam (1588-1988): gedenkboek ter gelegenheid van 400 jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam* (Hilversum 1988) 38.

¹⁰⁶ Starck, *Vrijmoedige overdenkingen* II (Kampen 1791) 72-73 (noot van de vertaler).

¹⁰⁷ *Ibidem*, 109 (noot van de vertaler); [Charles Chauncy], *De verborgenheid, die van alle eeuwen en geslachten verborgen was, openbaar gemaakt door het Evangelij, of de eindelyke gelukzaligheid aller menschen*, uit het Engelsch vertaald door Paulus van Hemert, Rotterdam 1786.

¹⁰⁸ [W. Goede], *Onderzoek of en in hoe verre de leeraars van Jezus Godsdienst ‘er zelf oorzaak van zijn, dat het Christendom zo weinig vruchten toont bij deszelfs belijderen; met opgave van eenige middelen, om dit kwaad te verhelpen*, door Christianus (z.p. [1793]) 14-16, 65-66.

¹⁰⁹ W. Goede, *Leerrede over de redelijke, Christelijke, republikeinsche Vaderlandsliefde (...) gehouden op den avond van den algemeenen dank-vast en bededag den 26 Maart, 1794* (Amsterdam 1794) 30-39, 59-61.

Goede optimistisch gestemd – in het Profetisch Woord was niet voor niets sprake van een verlicht en gelukkig tijdperk. Hij eindigde met:

“Ach! zalig tijdstip, wanneer eens deeze hoope vervuld wordt! wanneer echte verlichting en deugd, waare Vaderlandsliefde, zuivere vrijheid, vuurige menschenmin en algemeen geluk niet alleen in Nederland wederkeeren, maar heure weldaadige invloeden zullen verspreiden over het geheele menschlijk geslacht! Hoe streelt, hoe bekoort, mij dit heuchlijk vooruitzicht! Wat zalige verandering zie ik op aarde! Vijanden laten de wapenen vallen en omhelzen elkaar als Vrienden”.¹¹⁰

Goede noemde zijn eschatologische inspiratiebronnen niet en wekte ook anderszins niet de indruk een specifieke schriftverklaring van doorslaggevend belang te vinden. Uitgangspunt was zijn verlichte en radicaal-politieke heilsverwachting, gekleurd en gelegitimeerd weliswaar door de bijbelse profetieën, maar niet dwingend gestuurd door bepaalde hermeneutische tradities. Daarbij stond hem een Godsrijk voor ogen dat sterk doet denken aan het politieke ideaal van Price en Priestley: net als de Engelse dissenters zag hij de revolutiegolf als de voorbode van een universeel bevrijdingsproces, als de doorbraak van een nieuwe heilsorde, waarbij de Voorzienigheid gebruik maakte van het politieke denken en doen van deugdzame burgers.

Toen die revolutie zich in 1795 inderdaad aandiende en de Bataafse Republiek werd opgericht, schetste Goede in een preek niet alleen zijn hooggespannen verwachtingen voor de toekomst, maar wees hij zijn gehoor er nadrukkelijk op dat het welslagen daarvan in hun handen lag:

“Eene heilige vreugde moet hier ons hart inneemen, te meer dewijl het rijk van God, in Frankrijk en Nederland gevestigd, zich gewis niet alleen tot Frankrijk en Nederland zal bepaalen, maar zich allengs over de geheele wereld zal uitbreiden. Zalig genoeg, aan deze uitbreiding te mogen en te kunnen medewerken; en hoe onverantwoordelijk zou het voor ons niet wezen, bijaldien wij deze schoone gelegenheid verzuimden, die God zelf ons daar toe aanbiedt! Neen; volijverig moeten wij medewerken aan het werk Gods, en alle onze krachten inspannen, om het zaligst tijdstip voor Nederland, ja voor geheel de wereld te verhaasten, waarop alomme waarheid en vrijheid, vrede en gerechtigheid zal heerschen”.¹¹¹

Voortvarend had hij in Kampen meteen maar voorgesteld de scheidslijnen tussen de gezindten op te heffen en de lutherse gemeente op te laten gaan in een nieuw te vormen ‘Christelijke Gemeente’, passend bij een vrije republiek. Tot zijn grote teleurstelling moest hij al snel constateren dat voor die opvatting nauwelijks draagvlak bestond.¹¹² Gedesillusioneerd trad hij uit de lutherse kerk en stapte over naar de remonstranten, met wie hij zich nog het meest verwant voelde. Hij verhuisde naar Rotterdam, waar zijn loopbaan een nieuwe wending nam, maar zijn heilsverwachting ongebroken bleef, zoals nog zal blijken.

Wist Goede de Oranjerestauroatie zonder al te veel kleerscheuren te doorstaan – anders lag dat bij de uit hun ambt gezette predikanten Bosch en Van Hamelsveld. Niet langer welkom in Utrecht en Amsterdam vestigden ze zich in Durgerdam, en lanceerden daar in

¹¹⁰ *Ibidem*, 64.

¹¹¹ W. Goede, *Eerste leerrede gehouden bij de Vrije Christenen, genaamd Remonstranten, te Rotterdam des avonds van den 4 Junij 1795* (Amsterdam 1795) 93-94, als appendix in: Idem, *Afscheids-redevoering gehouden bij de Evangelisch-Luthersche Gemeente te Campen (...)*, Amsterdam 1795.

¹¹² Idem, *Afscheids-redevoering*, 6-7

1788 het weekblad *De Godsdienstvriend*. Bosch was verantwoordelijk voor het eerste nummer, waarin ook de beginselverklaring werd afgedrukt, die tot schrik van Van Hamelsveld geheel gemodelleerd was naar wat Bosch ook al in *De Post van het Nieuw Jeruzalem* had geventileerd: het propageren namelijk van “de algemeene christlijke kerk”. Omdat hij met een dergelijke vrijzinnigheid niet geassocieerd wenste te worden, trok Van Hamelsveld zich begin 1789 uit de redactie terug, en lanceerde vervolgens zijn eigen weekblad *De Vraag-al*.¹¹³

Wel bleven Bosch en Van Hamelsveld nauw samenwerken in het Waterlandse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Na de verhuizing van Bosch naar Bergen op Zoom (1791) en Zaandam (1792) werd het contact minder en ontmoetten zij elkaar vooral op jaarvergaderingen van 't Nut.¹¹⁴ Nog weer later, na 1796, zouden zij in de Nationale Vergadering, behorend tot verschillende kampen, elkaars tegenstander worden.¹¹⁵ Maar in de beginjaren was de vriendschap nog hecht en lijken zij elkaar wederzijds te hebben beïnvloed. Zo was bij beiden sprake van een groeiende oriëntatie op Engelse radicalen als Thomas Paine en Priestley, wier pleidooi voor religieuze tolerantie door hen inmiddels van harte werd ondersteund. Dat zorgde ervoor dat ze onder vuur kwamen te liggen van het orthodoxe volksdeel, de ‘stillen in den lande’, veelal orangistische piëtisten, die er door Van Hamelsveld en Bosch op hun beurt van werden beschuldigd de ogen gesloten te houden voor sociaal onrecht en politieke onderdrukking.¹¹⁶

Een belangrijke rol bij die radicalisering lijkt te zijn gespeeld door de patriotse uitgever Hendrik Brongers jr. (1764-1820) te Amsterdam.¹¹⁷ Behalve als mede-uitgever van *De Leerzame Praat-al*, de spectator van Bosch, was Brongers bekend – en berucht – als uitgever van radicaal-politieke werkjes uit Engeland, en dan met name van Thomas Paine, waarvan hij in 1792 *De rechten van den mensch* en vervolgens *Brief aan het Fransche volk* uitbracht (dat nog datzelfde jaar in Amsterdam werd verboden).¹¹⁸ Of Bosch daarbij als vertaler heeft gefungeerd is niet bekend, wel dat hij betrokken was bij andere, soms clandestiene (maar later door Brongers geclaimde) uitgaven: radicaal-politieke werkjes met titels als *De nieuwe constitutie van Frankrijk* (een coproductie met Petronella Moens) en *Vrijhart aan het volk van Nederland over de waare constitutie*. Ook vertaalde hij uit het Engels het controversiële *Lessen aan een jongen Prins, door een oud staatsman, over de tegenwoordige gesteldheid van Europa, tot een algemeene Revolutie* (1793), een werk van de deïst David Williams, waarin het gedachtegoed van de Engelse ‘jacobijnen’ werd

¹¹³ Lijst van publicaties, door Van Hamelsveld opgestuurd aan D.U. Heinemeyer: UBL, Handschriften, LTK 867/278; ‘Inleiding tot het werk’, *De Godsdienstvriend* 1 (1789) nr.1, 2; bekendmaking door Van Hamelsveld in *OHC* 13 januari 1789; Jongenelen, *Smaad*, 66; J. Elias, *Bijdrage tot de kennis van de historiographie der Bataafsche Republiek* (Leiden 1906) 25-26.

¹¹⁴ Bosch, ‘Leevens-schets’, 298; Y. van Hamelsveld wordt op 11 augustus 1789 door de algemene vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verwelkomd als afgevaardigde van het pas opgerichte departement Waterland (hij bleef dat tot 1795). Bosch nam van 1792-1794 deel aan de jaarvergaderingen als afgevaardigde van Bergen op Zoom en Zaandam: *Handelingen der algemene vergaderingen van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1786-1795*, Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784-1974), inv.nr. 1, Stadsarchief Amsterdam (SAA).

¹¹⁵ [B.Bosch] ‘Besluit van dit werk, behelzende eenige lotgevallen van den schryver zederd 1787’, *De Leerzame Praat-al* (DLP) 3 (1792) 411-413; Idem, ‘Leevens-schets’, 314-320; Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 347.

¹¹⁶ Van Hamelsveld, *Zedelijke toestand*, 254; *De Vraag-al* 4 (1792) 2; *DWR* 2 (1791-1792) 173-175, 220-224, 317-319, 363-370. Zie voor de radicalisering van Bosch zijn rede voor de Nationale Vergadering op 3 januari 1798: *Dagverhaal* VIII, 293; *DLP* 2 (1791) 385-391; *De Wereld-beschouwer* 1 (1794) 33-40.

¹¹⁷ R.A. Brongers en J. Brongers eds., *Brongers geboekt: een genealogische speurtocht naar de dragers van de naam Brongers, en enkele aanverwante families* (Tubbergen-Amersfoort 1998) 213-215;); overlijdensakte Hendrik Brongers: SAA, RBS Nieuwer Amstel, 15 december 1820.

¹¹⁸ Jongenelen, *Smaad*, 71.

uitgedragen.¹¹⁹ Er zijn bovendien sterke aanwijzingen dat Bosch de vertaler is geweest van de alarmistische preek van Joseph Priestley, *De tegenwoordige toestand van Europa vergeleken en getoetst met de oude Prophetien*, die in september 1794 door Brongers werd uitgebracht. De vertaler daarvan haalde in een noot namelijk fel uit naar de Amsterdamse burgemeester Joachim Rendorp (de aartsvijand van Bosch) en uitte kritiek op het onbestraft blijven van de plunderingen van patriotse huizen in 1787 (waaronder ook Bosch zwaar geleden had, en waarop hij regelmatig bitter terugkeek), terwijl in Engeland in vergelijkbare gevallen tot schadevergoeding was overgegaan.¹²⁰

Tussen al die radicaal-politieke uitgaven lijkt de publicatie van Priestley's alarmistische preek enigszins te detoneren. Toch was zo'n hybride uitgave-beleid in de Londense uitgeverswereld – waar Brongers gezien zijn publicaties sterk op was gericht – niet ongebruikelijk. De uitgever van Priestley's preek, Joseph Johnson, was tevens de uitgever van diens politieke traktaten, en bevriend met radicalen als Thomas Paine en William Godwin. Een collega van Johnson, de radicale uitgever George Riebau, lid van de 'jacobijnse' *London Corresponding Society*, gaf onbekommerd chiliastische traktaten uit van de profeet Richard Brothers (1757-1824), bijgenaamd *Prince of the Hebrews*. Hoewel inhoudelijk in talloze opzichten verschillend was er namelijk op één punt een opvallende overeenkomst: beide genres verkondigden op korte termijn een radicale omwenteling. Zo kon een en dezelfde boodschap worden uitgedragen, aangepast aan de belevingswereld van verschillende doelgroepen. Dat de grens tussen die belevingswerelden bovendien niet altijd scherp te trekken viel, blijkt uit de lotgevallen van de Britse radicaal William Sharp, die na 1795 zou overstappen naar de sekte van Brothers.¹²¹

Om bovenstaande redenen zal voor Brongers de uitgave van Priestley's alarmistische preek minder beladen zijn geweest dan het heden ten dage lijkt. Het heeft er bovendien de schijn van dat bij dit alles het propagandistische motief het zwaarstwegend is geweest. In 1794 was namelijk, zoals verderop nog aan de orde zal komen, vanuit het orangistische kamp een offensief ingezet tegen de 'atheïstische' Fransen, waarbij Parijs niet zelden werd neergezet als het Babel uit de Apocalyps, en de sansculotten als handlangers van de Antichrist. Bosch deed er in zijn spectator *De Wereld-beschouwer* van alles aan om deze beeldvorming te ontcrachten of bij te stellen, en het is zeker niet ondenkbaar dat Brongers daarom met een publicatie kwam die weliswaar even onverholen alarmistisch was, maar waarin de Fransen nu juist als wegbereiders van de heilsorde werden neergezet. Priestley betoogde in zijn preek immers dat alle bijbelse profetieën erop wezen dat de ondergang van het Beest – de bestaande politieke structuur – onafwendbaar naderbij kwam. Een golf van revoluties zou de weg banen voor de "toekomstige gelukkige heilstaat der wereld": een rijk van "waarheid, recht en gerechtigheid", waarin het welzijn van alle onderdanen centraal zou

¹¹⁹ P. Moens en B. Bosch, *De nieuwe constitutie van Frankrijk*, Amsterdam 1792; [B. Bosch], *Vrijhart aan het volk van Nederland over de waare constitutie*, 'in Holland' [1793]; [David Williams], *Lessen aan een jongen Prins, door een oud staatsman, over de tegenwoordige gesteldheid van Europa, tot een algemeene Revolutie, waar by gevoegd is lesse over de wyze van studeeren om voordeel te doen met de aanmerkingen van Edmund Burke, op de Fransche Revolutie*, uit het Engelsch vertaald [door B. Bosch], 'Duinkerken' [Amsterdam] 1793; een lijst van door Brongers opgeëiste uitgaven als aanhangsel te vinden bij: B. Bosch, *Over de constitutie, constitutioneele magten en regeringsvorm. Toepasselyk op, en voor ons vaderland*, Amsterdam 1795; B. Bosch, 'Leevens-schets', 307-308; E. Royle en J. Walvin, *English radicals and reformers, 1760-1848* (Brighton 1982) 50-60, 70-79; J. Dybikowski, *On burning ground: an examination of the ideas, projects and life of David Williams* (Oxford 1993) 194-204.

¹²⁰ Noot van de vertaler, in: Priestley, *Tegenwoordige toestand*, XVI, XX; Bosch, 'Besluit', *DLP* 3 (1792) 409-412; Bosch, 'Leevens-schets', 293-294.

¹²¹ P.H. Marshall, *William Godwin* (New Haven-Londen 1984) 72-85; H. Braithwaite, *Romanticism, publishing and Dissent. Joseph Johnson and the cause of Liberty* (New York 2003) 15-28, 36-48, 139-144; Harrison, 'Thomas Paine', 73-85.

staan. Een sleutelprophetie was volgens hem te vinden in het negentiende hoofdstuk van de Openbaring van Johannes, waarin een ruiter op een wit paard (Christus) de krachten der duisternis overwint.¹²² Veelzeggend genoeg ook de profetie die door de kleermaker Frans Smit was opgevat als een verwijzing naar de Franse Revolutie, wat doet veronderstellen dat hij die interpretatie aan het boek van Priestley heeft ontleend.

Ook de toekomstverwachting van Bernardus Bosch onderging in deze jaren een ingrijpende wijziging. Afgaande op de geschriften die hij na de Franse Revolutie publiceerde, maakte het oorspronkelijke apocalyptische langetermijnperspectief geleidelijk aan plaats voor millennialistisch alarmisme. Zo mijmerde Bosch in 1790 over de paradijselijke samenleving uit Jesaja 11, waarvan de realisatie hem op dat moment verder weg leek dan ooit.¹²³ In 1792 was de komst ervan al iets dichterbij gekomen, toen hij in het tijdschrift *De Menschenvriend* de Franse Revolutie bezong: “Dit – dit is het voorteken der algemeene Vryheid. Dit is het schaduwbeeld der algemeene menschlyke gelukzaligheid! Het geheele menschdom moet in Frankryks glorie juichen (...) Volgende geslachten zullen den morgenstond in vollen glans zien ryzen; – welk eene wooning is dan deeze aarde!”¹²⁴ In 1794 hield hij zijn medebestuurders van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen voor, dat de volgende generatie het aanbreken van de heilsorde wellicht nog zou beleven.¹²⁵ En kort na de Bataafse omwenteling liet hij zich, opnieuw refererend aan het visioen van Jesaja, zelfs ontvallen: “Landgenooten! Treurt niet langer/ De toekomst is van voorspoed zwanger/ Elk oogenblik baart zaligheid”.¹²⁶

Die heilsverwachting, waarbij vrijheid en verbroedering centraal stonden, werd ook uitgedragen door zijn hartsvriendin Petronella Moens, die in 1794 bij diezelfde Brongers een lofzang publiceerde op de bekroonde verhandeling van Pieter Paulus over de gelijkheid der mensen. Paulus, die zij de Nederlandse Paine noemt, schetste daarin Jezus “als den Bouwheer van ‘t eeuwig burgerheiligdom” en Moens jubelde :

“zij nadert...Jesus – welk een glorijs!
Der volken feestzang stijgt om hoog.
Straks bloeit de vrijheid van Gods kindren –
Kom Broedermin! reik elk uw hand –
Geen taal – geen godsdienst moet u hindren;
Niets, Burgers! kan uw heil verminderen –
Heel de aardbol wordt uw vaderland”.¹²⁷

In het verlengde van dit harmoniedenken lag de oecumenische gedachte, de eenwording der kerken, die ook al door Bernardus Bosch en Willem Goede geventileerd werd, maar die exemplarisch lijkt te zijn geweest voor de heilsverwachting van de vrijzinnige patriotten in het

¹²² Priestley, *Tegenwoordige toestand*, 4-8, 17-19, 39-41.

¹²³ ‘De verdraagzaamheid’, *DLP* 1 (1790) 49-51.

¹²⁴ *De Menschenvriend* 5 (1792) 7; zie ook *De Menschenvriend* 6 (1793) 1-8; 329-336; 368; 399-400.

¹²⁵ B. Bosch, *Onze verplichting om tot nut van ‘t algemeen te werken, en de voordeelen, die daar uit voor de maatschappij in ‘t algemeen, en voor ieder lid in ‘t bijzonder voordvloeien*, door Bs. Bosch, Rustend Predikant van Diemen, uitgesproken in het Zaandamsche departement tot Nut van ‘t Algemeen, den 8sten van Louwmaand, 1794 (Zaandam-Amsterdam 1794) 11-16.

¹²⁶ B. Bosch, *Redevoering, over het werk der Godlijke Voorzienigheid, in Neêrlands gezegende staatsomwenteling zichtbaar (...), uitgesproken op het feest ter eere van het Opperwezen (...) den 17den van Wiedemaand, 1795* (Amsterdam 1795) 40-47.

¹²⁷ [P. Moens], *Nederland aan Pieter Paulus, schrijver van de verhandeling over de gelijkheid der mensen, en over de rechten en pligten, die daar uit voordvloeien* (Amsterdam 1794) 5, 16, 20 (citaat); zie ook P. Moens, ‘De blijde toekomst’ (mei 1797), *De Vrije Godsdienstvriend* 3 (1798) 201-208.

algemeen. In 1796 zou die gedachte ten grondslag liggen aan het voorstel van de dissenterkerken om tot vereniging van alle protestantse gezindten over te gaan.¹²⁸

Ook bij een aantal vertegenwoordigers in de Nationale Vergadering leefde deze oecumenische verwachting sterk. Zo reflecteerde de volksvertegenwoordiger Ambrosius Justus Zubli op 2 augustus 1796 over de Bataafse omwenteling:

“Licht dat deze verbazende omwenteling, die, naar myne gedachten, hooger bedoeling heeft dan tydelijke voorrechten, eerlang in de hand der Voorzienigheid een zedelyk heil over den ganschen aardbodem verspreiden zal! Misschien licht reeds de dageraad aan de kimme van dien gezegenden dag, dat alle gezindten, in het Godsdienstige, gelyk nu in het staatkundige, de hand van Broederschap en vereeniging in één zullen slaan! Misschien, word in onzen leeftyd de grondslag gelegd van dien gelukkigen staat op de aarde, dat men overal en op gelyke wyze God dienen zal!”.¹²⁹

Vijf dagen later memoreerde zijn collega Johnnes Diederik van Leeuwen de toekomstdroom die hem in al zijn beproevingen op de been had gehouden, het geloof namelijk “dat die tyd eens komen zoude, dat Jezus alleen Koning op aarde zyn, en ‘er maar één Kerk bestaan zoude enz. dat die tyd naby kwam, en de beginzelen daar van reeds gezien wierden: – dat het geloof hier aan, hem, na alle de onderdrukkingen en moedeloosheden, zedert het berugte jaar 87. het hoofd boven ‘t water had doen houden, en hy hier in door de dingen van dezen tyd zeer versterkt was geworden.”¹³⁰ Hoewel er zelden expliciet verwezen werd naar bijbelse profetieën maken de gekozen bewoordingen duidelijk dat twee teksten tot de favorieten van het patriotse millennialisme behoorden: “En de wolf zal met het lam verkeren en de luipaard bij den geitenbok nederleggen (...) want de aarde zal vol zijn van de kennis des Heeren, gelijk de wateren den bodem der zee bedekken” (Jesaja 11: 6-9) en “het zal worden één kudde, en één herder” (Joh. 10:16).¹³¹

In diezelfde Nationale Vergadering zou ook Van Hamelsveld verscheidene malen zijn heilsverwachting te berde brengen, maar zijn politieke millennialisme was toch opmerkelijk pessimistischer van aard dan dat van zijn patriotse geestverwanten. In 1788 had de afgezette en alomt geschimpte hoogleraar nog verzucht dat de mensheid voor vrijheid onvoldoende verlicht was, en leek hij zijn hoop op een omwenteling op de lange baan te hebben geschoven. De revolutionaire ontwikkelingen tussen 1789 en 1795 brachten hem echter op andere gedachten. De omwenteling leek toch dichterbij dan gedacht, al had hij zijn bedenkingen bij de antigodsdienstige Fransen. Anders dan Price en Priestley, die de Franse Revolutie aanvankelijk toejuichten als een grote doorbraak in het heilshistorische proces, betreurde Van Hamelsveld de binnenlandse twisten en het bloedvergieten die op de omwenteling waren gevolgd, hoe loffelijk de intenties van de revolutionairen aanvankelijk ook waren.¹³² “Niet door kracht, niet door geweld, maar door den Godlijken Geest, zal eens de waarheid de overhand behouden, en Hij, die het beloofd heeft, is getrouw, hij zal het volbrengen en doen”,

¹²⁸ Vuyk, *Verdraagzame gemeente*, 73-82.

¹²⁹ *Dagverhaal* II, 509.

¹³⁰ *Ibidem*, 534.

¹³¹ In *De politieke Nalezer van oude en nieuwe stukken* 1 (1784-1785) 83-87 wordt de hoop uitgesproken “dat de ons beloofde tijd nabij was, in den welken geene Leeraars meer noodig zijn zullen, maar wij allen den Heere zullen kennen, van den grootsten tot den kleinsten!” Zie ook: C. Rogge, *De voordeelen van de vereeniging der Kristenheid, naar aanleiding van Ps. CXXXIII. vs.1.b. (...) Eene leerrede, uitgesproken den 27. van Slachtaand 1796* (Leiden 1796) 20.

¹³² Van Hamelsveld, *Zedelijke toestand*, 53.

benadrukte hij nog in het voorjaar van 1792.¹³³ Maar dat de Fransen bijzondere instrumenten van de Voorzienigheid waren, en dat zij grote veranderingen teweeg zouden brengen, was ook voor hem zonneklaar. In 1790 verwoordde hij het aldus: “De tijd, dien wij beleven, in deze, gelijk men haar noemt, verlichte eeuw, gaat zwanger van groote gebeurtenissen; alles kondigt ons aan dat Europa zich in eene crisis bevindt, welke van eene groote omwenteling zal gevolgd worden”. Duidelijk was dat de “laatste strafgerigten” van God naderden “om dus eindelijk het rijk van waarheid en deugd, heerlijk over de gantsche aarde uit te breiden”.¹³⁴

Dat crisisbesef werd niet alleen gevoed door de postrevolutionaire gebeurtenissen, maar vloeide ook voort uit de door Van Hamelsveld aangehangen zevenperiodenleer, die inhield dat iedere overgang naar een volgend tijdperk onherroepelijk met grote rampen en beroeringen gepaard zou gaan. Daarbij zou de omwenteling die volgens Van Hamelsveld op het programma stond, het aanbreken van het zesde tijdvak, ongemeen heftig worden. In de Openbaring van Johannes werd de opening van het zesde zegel namelijk geassocieerd met een grote aardbeving, een natuurramp die ook in Mattheüs 24 werd aangekondigd. Volgens Van Hamelsveld wees dat op een uitbarsting van het kwaad (de Antichrist), en een algehele verandering van de kerkelijke en politieke structuur. Welnu, in 1790 leek dat moment zich allerwegen aan te kondigen.¹³⁵

In de jaren daarna hield hij de politieke ontwikkelingen in Europa nauwlettend in het oog en vergastte hij de lezers van *De Welmeenende Raadgever* en *De Vraag-al* regelmatig op alarmistische tijdsbeschouwingen, “mijn *stokpaardjen*”, zoals hijzelf zei, zich kennelijk bewust van de weerstand die dat in sommige kringen opriep.¹³⁶ Eind 1792 kon hij melden dat de grote aardbeving inderdaad had plaatsgevonden: “Eindelijk, alwie, het geen in onze dagen gebeurt, gadeslaat, en met een opmerkzaam oog het geheel beschouwt, zal moeten erkennen, dat de Godlijke Voorzienigheid op weg is, om groote dingen daar te stellen; alle volken, alle staatendommen worden geschud op hunne grondslagen”. In Frankrijk was de monarchie afgeschaft en vrijheid van godsdienst ingevoerd. Het ware christendom was dit nog echter niet, bezwoer hij zijn lezers: God en niet de mens zou het heil bewerkstelligen.¹³⁷ Ook Priestley was inmiddels die mening toegedaan, een wending waarvan hij verslag deed in twee publicaties die ook in Nederlandse vertaling verschenen. Een daarvan, *Brieven aan de Fransche wijsgeeren en staatkundigen* (1793), werd door Van Hamelsveld in *De Welmeenende Raadgever* aangeprezen als een werk dat “eene aandachtige overweging dubbel” verdiende. Niet verbazend, want hij had er zelf de vertaling van verzorgd.¹³⁸

Wellicht dus onder invloed van Priestley groeide ook bij Van Hamelsveld in de loop van 1794 de overtuiging dat de nieuwe heilsorde ophanden was. Onomwonden verklaarde hij nu dat de Wederkomst voor de deur stond: de ure der verzoeking was aangebroken, de laatste zuivering vóór het aanbreken van het Godsrijk.¹³⁹ Met enig triomfalisme stelde hij vast, dat hij het toch maar bij het rechte eind had gehad. Lang geleden al had hij de komst van deze geduchte tijden voorspeld: “De gebeurtenissen dezer laatste jaaren hebben met de daad bevestigd, dat ik niet heb misgetast”.¹⁴⁰ Toen de oorlogsdreiging steeds actueler werd, mijmerde hij over de mogelijkheid dat het wellicht de laatste oorlog was die de mensheid zou meemaken. Critici mochten beweren dat dit onwaarschijnlijk was, maar gezien de enorme

¹³³ DWR 2 (1791-1792) 319.

¹³⁴ *Briefs-wijze verhandeling betreffende het leven van Em. van Swedenborg*, uit het Hoogduitsch vertaald en met eenige aanmerkingen in het licht gegeven door Y. van Hamelsveld, VI.

¹³⁵ Van Hamelsveld, *Korte aanmerkingen over het Nieuwe Testament, voor ongeleerden* II, 600-603.

¹³⁶ DWR 2 (1791-1792) 175.

¹³⁷ DWR 3 (1792-1793) 113-120 (citaat: 119-120).

¹³⁸ *Ibidem* 3 (1792-1793) 341 (noot); lijst publicaties Van Hamelsveld: UBL, Handschriften, LTK 867/281.

¹³⁹ DWR 4 (1793-1794) 289-296, 308-312, 324-328.

¹⁴⁰ DWR 5 (1794-1795) 2-7, 127-130 (citaat: 130).

veranderingen die zich in slechts enkele jaren voltrokken hadden, was alles mogelijk – ook het aanbreken van “eenen gelukstaat der menschen, eene gouden eeuw”.¹⁴¹ Hoe dit alles zich verhiel met zijn periodenleer, is niet helemaal duidelijk. Meende hij dat zesde periode – inmiddels aangebroken – slechts kort zou duren, en in een soort crescendo zou uitmonden in de zevende, de heilsfase? Of had hij zijn periodenleer tot nader order opgeschort?

In 1794 raakte Van Hamelsveld weer bij de actieve politiek betrokken. Zijn weekblad *De Vraag-al*, kritischer van inhoud dan *De Welmeenende Raadgever*, was in december 1793 van overheidswege verboden.¹⁴² Dat lijkt zijn actiebereidheid eerder te hebben aangewakkerd dan afgeremd, want in juli 1794 was hij een van de vertegenwoordigers van clandestiene patriotse clubs die in Amsterdam bijeenkwamen om de mogelijkheden voor een omwenteling te bespreken, en in oktober van dat jaar werd hij met vijf anderen aangewezen om naar Den Bosch af te reizen – inmiddels in Franse handen – en daar zitting te nemen in het pas opgerichte Comité Revolutionair.¹⁴³ Zijn alarmistische bijdragen aan *De Welmeenende Raadgever* werden even opgeschort, maar in gesprekken met medepatriotten stak hij zijn eschatologische verwachtingen niet onder stoelen of banken.

Dat viel niet overal even gelukkig. Zijn mede-commissielid Jacob Blauw zou Van Hamelsveld, in een verslag van de werkzaamheden van het Comité Revolutionair, portretteren als een dweeppzuchtig en daardoor incapabel politicus: “Ysbrand van Hamelsveld had zijn tijd versleten met godsdienstige kwestien op te lossen, en had of kon niet dan zeer algemeene denkbeelden hebben over de ware belangen van zijn vaderland. De man intusschen had zeer hooge gedachten van zich zelve: hij had de zwakheid om aan droomen en gezigten te geloven, en was belachelijk genoeg dezelve te verhalen”. Die hooggestemde idealen maakten hem volgens Blauw ongeschikt voor het politieke handwerk, waarbij men naar zijn mening soms een oogje dicht moest doen om bepaalde doelen te bereiken: “Hamelsveld beefde op het woord om corruptie-penningen te employeren: hij zou er nooit in toestemmen, en het was klaar, dat men geen paspoort kon krijgen, zonder dezelve, om zoo te zeggen, gekocht te hebben”.¹⁴⁴ De patriot Gerrit Paape, in dezelfde periode te Den Bosch als politicus en journalist actief, schetste een soortgelijk beeld van hem in zijn bitter getoonzette *De onverbloemde geschiedenis van het Bataafsch Patriottismus* (1798). Hij laakte daarin de “dweeppzieke en kinderagtige Kanzelmannen” die het ware patriottisme verkwanseld hadden. Daarbij had hij speciaal het oog op Van Hamelsveld, die “in weerwil van zijn professoraal en uitlegkundig verstand, echter in de voorzeggingen van Lelientaal en Ludeman geloofde; – die, boos werd wanneer men lachte, als hij in goeden ernst, eer de Franschen nog in Holland kwamen, voorspelde, dat er eerst drie bomben in Amsterdam zouden geworpen worden, alvorens die Stad in de handen onzer Verlossers zou vallen!”¹⁴⁵

Toch was de eschatologische duiding van het tijdsgewricht in de aanloop naar de Bataafse Revolutie onder patriotten algemener dan men op grond van de kritische uitlatingen van Blauw en Paape zou verwachten. Ook de patriotse activist I.J.A. Gogel (die het in de Bataafs-Franse tijd nog tot minister van financiën zou brengen) beschreef omstreeks 1793, in een vanuit Londen geschreven brief aan zijn Amsterdamse handelspartner, een profetie die op

¹⁴¹ *Ibidem*, 131-136 (citaat: 131).

¹⁴² R. van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796): boekverkoper van de Verlichting* (Nijmegen 2005) 639; Elias, *Bijdrage*, 25-26.

¹⁴³ Colenbrander, *Gedenkstukken I*, 425-427; T. Jorissen, *De patriotten te Amsterdam in 1794* (Amsterdam 1874) 115-134.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 180-187.

¹⁴⁵ G. Paape, *De onverbloemde geschiedenis van het Bataafsch Patriottismus, van deszelfs begin tot op den 12 Junij 1798 toe* (Delft [1798]) 237-238; E.O.G. Haitsma Mulier, ‘Toekomstbeeld en geschiedschrijving van een patriot: Gerrit Paape in 1798’, *ThG* 24 (1997) 152; P. Altena, *Gerrit Paape (1752-1803): levens en werken* (Nijmegen 2012) 407-423.

dat moment de ronde deed. Het volk zou in opstand komen tegen de aristocraten, waarna een periode van langdurige vrede zou aanbreken. Dan zouden zwaarden tot ploegscharen worden omgesmeed, de ware godsdienst het bijgeloof vervangen, en mensen als broeders samenleven. Gogel voelde zich door deze toekomstdroom aangesproken en meende het begin ervan reeds te zien naderen.¹⁴⁶ Ook in andere patriotse geschriften werd deze alarmistische tijdsbeleving uitgedragen. Zo verscheen in maart 1794 een anonieme reactie op de Biddagbrief van de overheid, waarin het oprukkende Franse leger in de zwartste kleuren was afgeschilderd. De auteur van de repliek verbaasde zich daar niet over: natuurlijk zagen aristocraten en despoten de komst van de Fransen met angst en beven tegemoet, maar voor de meerderheid van de bevolking was hun aantocht “een helderlichtende vuurcolom (...) die hen eens (gelijk oudtijds de Kinderen Israëls) uit het slaafsch Egypten der Aristocraten en Oranje zal lyden”. De auteur besloot met de dreigende boodschap dat de toekomst de Heeren naderde en de rechter voor de deur stond.¹⁴⁷

Stilistisch sterker, maar niet minder extatisch was het toekomstbeeld dat de patriotse predikant Willem Anthonie Ockerse in 1793 ontvouwde. In een vlammend betoog, gericht tegen de contrarevolutionaire clubs in Engeland, riep hij uit:

“... de zon der vrijheid is reeds zoo hoog aan den trans van Europa’s staatshemel geklommen, dat gij zijne doorbrekende stralen door geene zwakke schermen meer afsluiten kondt van het oog uwer land- en tijdgenoten. De geheele wereld nadert, in weêrwil van u, in spijt der tirannen en hunner slaven, met reuzenschreden, aan eene groote, en algemeene omwenteling, en terwijl gij zamenkomsten houdt, en schrijft, en wrijft, en schreeuwt, en vloekt, en uwe *Punch* woedend uitdrinkt (...) zal Frankrijk zijne Constitutie, zijn geluk vestigen, zijne wapenen rondbliksemen, zijne leer, onder het wapperen der overwinningsvaandelen, voordplanten, met zijne zegepraal die der Vrijheid en Gelijkheid allengs verder uitbreiden, en eindelijk alle de Volken, rondom den door u gehaaten *Vrijheidsboom* geschaard, ter vieringe van *het feest der algemeene Vrede van het mensdom*, met zich verbroederd zien – ô Zalige tijd! breek aan! en verpletter alle de kinderachtige raadslagen en pogingen, waardoor heerschzucht en gewetensdwang zich nog trachten staande te houden!”¹⁴⁸

In diezelfde geest was *Korte aanspraak aan het volk van Nederland, waar in de voorzeggingen van den profeet Daniël, nopens den ondergang der koningen op den tegenwoordigen tijd, duidelijk worden toegepast*, dat eveneens in 1794 uitkwam en van de hand was van een zekere “V..... predikant te A....”. Wie achter dat initiaal schuilging is nooit achterhaald, maar het was onmiskenbaar een overtuigd patriot. Hij adviseerde het volk van Nederland “tot wien de einden der eeuwen gekomen zyn” acht te slaan op de tekenen der tijden: “Verbaazende gebeurtenissen omringen ons!” In Europa had een politieke omwenteling zonder weerga plaatsgevonden: Frankrijk was een republiek geworden, de koning terecht naar het schavot geleid, en onverdraagzaamheid had plaatsgemaakt voor godsdienstvrijheid. Allerwegen waren er geruchten van oorlog, en de stoel van Babel (de Paus) wankelde. Hoe zou dit alles aflopen? Hij verwees daarvoor naar de profetische

¹⁴⁶ J.A. Sillem, *De politieke en staathuishoudkundige werkzaamheid van Isaac Jan Alexander Gogel* (Amsterdam 1864) 11-18. Sillem dateert deze brief ca. november 1794, maar voorjaar 1793 is waarschijnlijker omdat Gogel in zijn brief expliciet verwijst naar het Ontzet van Willemstad en het faillissement van de Londense bank Burton, Forbes & Gregory, gebeurtenissen die in maart 1793 plaatsvonden.

¹⁴⁷ *Bedaarde overweeginge of Vrymoedige gedagten van een corps martelaaren, der Bataafsche vryheid, over den biddags-brief. Van het jaar 1794* (z.p. [1794]) 4, 41.

¹⁴⁸ W.A. Ockerse, *De Constitutie der Fransen verdedigd tegen de lasterlijke grondbeginsels van de leden der sociëteit in De Kroon en het Anker te London vergaderende* (z.p. 1793) 86-87.

bijbelpassages in het boek Daniël, waarin de geschiedenis geschetst werd van de vier wereldmonarchieën. Het laatste Rijk, het Romeinse, zou in de eindfase opgedeeld zijn in tien landen, die ondanks verwoede pogingen, er niet in zouden slagen samen te werken. “Is dit / myne Landgenoten! niet de duidelyke kenschets van het tegenwoordig Europa?”¹⁴⁹

Het laatste Rijk zou, getroffen door een ‘steen’, ineenstorten. Volgens de auteur kon dat maar één ding betekenen:

“De uiterste verwoestingen van de heerschappyen of koningryken / dat zijn de regeeringsvormen / die thans in Europa bestaan / kan niet kragtiger beschreeven of duidelijker aangekondigd worden / dan wy hier leezen (...) Het is uit deze voorzeggingen zeer duidelijk op te maaken / dat alle koningryken en vorstendommen in Europa eens van regeeringsvormen zullen veranderd worden / en dat er een tijd aanstaande is / waar in men geene koningen of vorsten meer hebben zal”.

Die steen was niet, zoals veel uitlegkundigen betoogden, de komst van de Vijfde Monarchie of het Duizendjarige Rijk – het was een plotseling verschijnsel, en wel:

”Een gevoelen van vryheid / op de rede gegrond / het welk in Frankrijk op een maal / en als het ware door een bliksem-slag het gansche volk bezielde heeft / en welke denkbeelden met een onbegrypelyken spoed in andere Ryken en Staaten overgaan. Dit gevoelen / het welk de vryheid aan den mensch geeft om voor zichzelf te denken / allen godsdienstigen dwang verbreekt / en leert / dat alle menschen broeders zijn en gelyke rechten hebben / is immers gegrond op de leer van Christus!”

Ergo: de steen was de leer van Christus. Of dit snel zijn beslag zou krijgen wist de auteur niet: “de uitkomst van de groote verwarringen van Europa moeten [sic] dit toonen”.¹⁵⁰

Dat deze verwachting niet alleen patriotse publicisten bezighield maar ook in bredere kring de kop had opgestoken, valt op te maken uit een dagboeknotitie van de orangistische predikant Jacob van Loo (eind 1794): “De algemeene gestemdheid der menschen is zoo wonderlijk (...) Men belooft zich van de Franschen eene algemene herstelling van alles, wat verkeerd is, en dit heeft zelfs bij menschen plaats, die anders zich door geene vooroordeelen laten beheerschen”.¹⁵¹ Enkele maanden later was het zover. Geholpen door de strenge winter trokken de Fransen in januari 1795 over de bevroren rivieren de Republiek binnen, de stadhouder vluchtte naar Engeland en de Bataafse omwenteling was een feit. Dat vond zijn weerslag in een aantal politiek-millennialistische werkjes, waarin de nieuwe tijd bezongen werd.

Een van de eersten die zich kenbaar maakte was Eelco Alta, de Friese predikant die in 1774 een mogelijke botsing van hemellichamen had aangekondigd en daarmee een ongekende ondergangspaniek had ontketend. In 1790 was hij als patriot uit zijn ambt gezet, maar kort na de omwenteling liet hij weer van zich horen. In zijn *Raadgevingen aan alle ingezetenen van Friesland, van welke staat, conditie en religie zij mogen zijn* herinnerde hij in het voorbijgaan nog even aan die eerdere publicatie uit 1774. Weliswaar was hij toen verkeerd begrepen en had hij helemaal niet van een wereldondergang gesproken (daar liet zijn geheugen hem toch echt in de steek), maar in essentie stond hij nog steeds achter de inhoud, “te meer, terwyl

¹⁴⁹ Korte aanspraak aan het volk van Nederland, waar in de voorzeggingen van den profeet Daniël, nopens den ondergang der koningen op den tegenwoordigen tijd, duidelyk worden toegepast, door V..... predikant te A.... (z.p. 1794) 3-10.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 11-16.

¹⁵¹ J. van Loo, *Dagboek (1777-1797)* (Amsterdam 1814) 192.

veele zaaken, daarin door my voorspeld, aangaande den val van Geestelyke en Politieke dwingelanden, en een vooruitzicht van een algemeene liefde en vrede op aarde, meer en meer schynen te naderen”.¹⁵² Dat zijn politieke millennialisme pas vorm had gekregen tegen de achtergrond van de Amerikaanse en Franse Revoluties, valt af te leiden uit een passage uit een tweede, kort daarop, door hem uitgebracht pamflet. Meteen na het uitbreken van de Franse Revolutie zou hij tegen familie en vrienden hebben gezegd zeer hoge verwachtingen te hebben van de ideeën die in Noord-Amerika en Frankrijk aan kracht wonnen en die men volgens hem in heilshistorisch licht moest bezien.¹⁵³

Een soortgelijke strekking had *Invallende gedagten over een Christelyk Volks-Gemeenebest door een voorstander van Godsdienst en gelijkheid* (1795). De anonieme auteur adviseerde de wet van Christus als grondslag te nemen voor de constitutie, want onder een dergelijk bewind zou het kwaad langzaam maar zeker uitgebannen worden, en zou er een “Kerkelyken staat” gevormd worden, “waar in zeer veele Prophetien hare vervulling ontvangen, en het volk beantwoorden zal, aan de omschrijving: ‘wie is zy, die daar uitziet als de dageraad, schoon gelyk de maane, zuiver als de zon, schrikkelyk als slagordens met banieren’”.¹⁵⁴ Ook Jodocus Heringa Ezn, hoogleraar theologie te Utrecht, had hoge verwachtingen van de Bataafse omwenteling. In een voorrede bij de uitgave van zijn biddagpreek, uitgesproken in maart 1795, noemde hij het “Christelyk Patriotisme” de kristallisatie van “het heerlijk plan, dat HY door CHRISTUS, ten beste der Wereld, bezig is uit te voeren”.¹⁵⁵ In diezelfde geest was de preek die de doopsgezinde predikant van Leiden, Johannes van Geuns, in juni 1795 had gehouden bij het feest ter viering van de Alliantie met Frankrijk. De zaak der vrijheid, stelde hij, was een zaak van God: “Eens dus, zal zij ook verder geheel zegepralen; eens dus, – en de dageraad is reeds aan ’t schemeren, – zullen ook verder alle boeien ontkluisterd, alle banden geslaakt, alle ketenen verbroken, en alle menschen gelyklyk vrij, deugdzaam en gelukkig worden!” Hij eindigde met de bede dat “het rijk van waarheid, geloof, deugd, liefde, vrijheid, en geluk, zich weldraa, in deszelfs eerste eenvoudigheid, moge uitbreiden van zee tot zee, en van de rivieren tot aan de einden der aarde; opdat eens het gehele menschengeslacht slechts *éne kudde* uitmake, onder den *énen Herder*, Jesus Christus, Amen!”¹⁵⁶

Ook Ysbrand van Hamelsveld was door de Bataafse omwenteling in een staat van millennialistische euforie beland. In januari 1795, kort nadat de stadhouder naar Engeland was gevlucht, hield Van Hamelsveld een rede voor de burgers van Leiden, waarin zijn geloof in de maakbaarheid van de samenleving, in het vermogen van mensen om de gelukstaat te creëren, aanmerkelijk bleek te zijn gegroeid. Mogelijk meegesleept door het enthousiasme van zijn medepatriotten, mogelijk doordat ooit gekoesterde dromen over een politieke heilsorde in de roes van de overwinning weer waren ontwaakt, verkondigde hij nu dat de tijd was aangebroken waarin alle patriotten in actie moesten komen om mee te werken aan “het gebouw van aardsche zaligheid, het welk op dezelve kan worden opgehaald en voltooid. Het

¹⁵² Alta, *Raadgevingen aan alle ingezetenen van Friesland*, voorbericht.

¹⁵³ Eelco Alta, *Het groot verval en bederv zoo wel in het Godsdienstige als ‘t burgerlijke van het Joodsche volk, onder het regeer van eenen godloozen Achaz koning van Juda; na Jesaias Cap. I geschetst, en volgens deeze schets het diep verval van Neerlands volk en gemeenebest onder het bestier van Willem de V en deszelfs aanhangelingen ten toon gespreid* (Franeker 1795) 58.

¹⁵⁴ *Invallende gedagten over een Christelyk Volks-Gemeenebest*, door een voorstander van godsdienst en gelykheid (z.p. [1795]) 12-13.

¹⁵⁵ J. Heringa Ezn, *Leerrede over het betamend gebruik der vryheid, naar aanleiding van Gal. V. 13, op den agtsten Lentemaand 1795, ter viering van den, in het land van Utrecht gehouden, dank- en biddag* (Utrecht 1795) III-IV.

¹⁵⁶ J. van Geuns, *Eendragt, nederigheid en onbaatzuchtigheid, noodzaaklyk ter volkomene vestiging der burgerlijke vrijheid* (...) (Leiden 1795) 43-48.

welk de eeuwig goede wil van den Vader der menschen wil, en zijne ontfermende gunst, volgens zijn belofte, eenmaal zal volbrengen, wanneer de Christen Godsdienst, wiens inhoud vrijheid, wiens grondslag gelijkheid, en wiens bedoeling broederschap en liefde is, door alle menschen zal beleden en daadlijk betracht worden”.¹⁵⁷ Een makkelijk proces zou dat echter niet worden: het had alleen kans van slagen als men eendrachtig samenwerkte en ieder zich volledig inzette voor de publieke zaak. Daarbij was het van cruciaal belang dat het volk de besluiten van de gekozen representanten eerbiedigde: zonder orde kon er niets opgebouwd worden. Hij sloot af met de bede:

“God van den Hemel! dat eendragt, ijver voor pligt, wijsheid, en moed van Uwen Hemel nederdalen, en de harten van het Bataafsch Volk als één hart vervullen, opdat Vrijheid, deugd, echte Godsdienst, vrede, liefde, heil en broederschap, voor eeuwig bij ons en onze Nakomelingen gevestigd en geëerbiedigd zijn, en den Batavier, ja al het mensdom haare zegeningen doen smaken!”¹⁵⁸

Die eufore toon was ook kenmerkend voor de kort na de omwenteling verschenen nummers van *De Welmeenende Raadgever*. Maar al snel verschenen daarin ook Van Hamelsvelds eerste waarschuwingen tegen al te hooggespannen verwachtingen. Natuurlijk was de Bataafse omwenteling een grote stap voorwaarts, met name voor de herleving van economie, wetenschap en kunsten. Maar zonder een ingrijpen Gods zou de nieuwe heilsorde niet ontstaan: “Volgens mijn inzien in de oude voorzeggingen durve ik nog een’ stap wagen. De gebeurtenissen dezer laatste jaaren, alle die groote omwentelingen en woelingen der volken, die nog hunne hoogte niet bereikt hebben, maar volgens de voorzeggingen, nog hooger gaan moeten en gaan zullen, eer het waare vrijheid, gelijkheid, en broederschap zal wezen”.¹⁵⁹ Men deed nu wel alsof de heilstaat al was aangebroken, maar daarvoor was het zedelijk bederf nog te groot. Om het heil te verwerven moest de mens zich eerst verootmoedigen voor God. De profetieën spraken wat dat betreft klare taal: volstrekt onverwacht zou de Voorzienigheid ingrijpen, zo overtuigend dat het ongeloof zich gewonnen zou geven. Dan pas zou een tijd aanbreken met ware vrijheid, gelijkheid en broederschap, onder het bestuur van Jezus.¹⁶⁰ Van de samenwerking met Frankrijk had hij wat dat betreft geen hoge verwachtingen. Frankrijk erkende het Godsbestuur niet en had daarom de oordelen Gods over zich afgeroepen. Nederland kon dat voorkomen door zich te laten inspireren door de eenvoud der vaderen, zich te onderwerpen aan het Godsbestuur, en onderlinge meningsverschillen met de mantel der liefde te bedekken.¹⁶¹

Enkele maanden later was van dat optimisme nog maar weinig over. De toon van de kort na de omwenteling hervatte *Vraag-al* werd allengs bitterder – genadeloos werden de nieuwe Bataven neergezet in satirische stukjes met titels als ‘Hoe kom ik aan een ambtjen?’ en ‘Is het al goud, wat er blinkt?’¹⁶² *De Welmeenende Raadgever* bleef serieuzer van toon, maar neigde toch ook steeds vaker naar pessimisme. Hoe hoopvol gestemd was hij vlak na de Omwenteling, en hoe ijdel was die hoop gebleken, schreef Van Hamelsveld in ‘Beschouwing van het vaderland’, een stukje dat veelzeggend genoeg een aan het bijbelboek Jeremia ontleend motto meekreeg. Vrijwel meteen waren meningsverschillen onder de patriotten

¹⁵⁷ Y. van Hamelsveld, *Vertoog over de middelen, tot voltooiing en handhaving van de goede zaak der vryheid, voorgedragen aan de burgerij van Leyden, vergaderd in de Maare Kerk, den 3. Maart 1795 (...) (Leiden 1795)* 3-4.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 7-17, 22.

¹⁵⁹ *DWR* 5 (1794-1795) 224.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 235-240.

¹⁶¹ *Ibidem*, 250-255.

¹⁶² *De Vraag-al* 6 (1795-1796) 8-9, 401-402.

uitgebroken, en de persvrijheid waarnaar men zo lang had uitgezien, leek slechts gebruikt te worden om elkaar over en weer te belasteren.¹⁶³ Zijn aanvankelijke hervormingsdrift maakte geleidelijk aan plaats voor gematigheid en zelfs behoudzucht. Van Hamelsveld hamerde op de noodzaak van volksverlichting en een breed beschavingsoffensief, maar hij benadrukte ook dat de nieuwe gelijkheid uitsluitend betrekking had op gelijkheid voor de wet en geen economische gelijkheid impliceerde. De maatschappelijke ongelijkheid beschouwde hij als door God gewild, opdat mensen zouden samenwerken, en de enkeling zijn specifieke talenten zou inzetten voor het belang van het geheel. Daarmee gaf hij aan nog steeds op één lijn te zitten met het Engelse *Common wealth*-denken en weinig te zien in het Franse egalitarisme.¹⁶⁴

Behoudzucht was er ook op godsdienstig terrein. Hoewel hij voor een scheiding van kerk en staat was, betekende dat geenszins dat godsdienst nu een privé-aangelegenheid was geworden – in Van Hamelsvelds wereldbeeld was het menselijk handelen geheel ondergeschikt aan de Voorzienigheid. Daarom maakte hij zich sterk voor een Nationale Dankdag, die moest voorkomen dat het Opperwezen zich tegen de Bataafse Republiek zou keren, zoals Hij de goddeloze Fransen met oordelen had bezocht.¹⁶⁵ In zijn nabeschuiving op het revolutiejaar 1795, tevens het laatste nummer dat van *De Welmeenende Raadgever* zou verschijnen, had zijn crisisbesef uiterst zwartgallige vormen aangenomen. Hoe weinig hadden al zijn pogingen tot stichting en verlichting uitgehaald. Troost putte hij slechts uit de bijbelse profetieën die deze duistere tijden hadden voorzien, maar ook de uiteindelijke heugelijke uitkomst ervan. Daar immers kon men lezen “dat de geheele aarde, het geheel samenstel der zedelijke wereld verward, en beroerd zou wezen, en dat het een donkere tijd zijn zal, wanneer JESUS, onverwachts, zich in zijn Heerlijkheid zal openbaaren”.¹⁶⁶

Die boodschap te blijven verkondigen, beschouwde Van Hamelsveld als zijn opdracht. Hij schroomde dan ook niet zijn overtuiging uit te dragen in de Nationale Vergadering, waarin hij van maart 1796 tot januari 1798 zitting had, en waar zijn eschatologische beschouwingen nu en dan bevreemding of irritatie wekten bij zijn meer radicale collega's. Want inmiddels was het vuur van het patriotse millennialisme, dat in 1795 in brede kring was opgelaaid, onmiskenbaar aan het uitdoven. Onder druk van de economische crisis en de politieke meningsverschillen die in de Nationale Vergadering steeds duidelijker aan de dag traden, hield de euforie geen stand en liep het aantal politiek-millennialistische publicaties snel terug. Wel verscheen in april 1796 nog van de hand van een zekere Christianus Batavus *Proeve van een Gemeenebest volgens de leere van Jesus, of de Christelyke Godsdienst in zyn oogmerk, en als het éénige middel tot herstelling van de rechten van den mensch*. Maar ook hier was de teleurstelling onmiskenbaar. Aanvankelijk had hij gemeend aan de vooravond te staan van een “Gemeenebest (...) naar de wet van Christus bestierd”, memoreerde de auteur. “Ik had gehoopt, dat de grond daar toe in myn vaderland gelegd zou zyn geworden; en daar zulk een Godsryk gewis op de puinhoopen der aardsche ryken zal worden opgetrokken, zoo meende ik met de vryheid eene *Christelyke vryheid*, en met den val van het vorig bewind eene *Godsregeering* te zullen zien opdagen”. Dat had echter alleen kans van slagen als de leer van Jezus de grondslag van de staat vormde, en niet het recht der natuur of de rechten van de mens. De auteur bepleitte daarom de invoering van een “*algemeen Christelyk wetboek*”, dat door alle burgers ondertekend werd. In de nieuwe Nationale Vergadering had hij weinig fiducia, want daar werd het belang van de godsdienst onvoldoende erkend.¹⁶⁷

¹⁶³ DWR 5 (1794-1795) 329-344.

¹⁶⁴ DWR 5 (1794-1795) 175-181.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 201-205, 266-270.

¹⁶⁶ *Ibidem*, 396-400 (citaat: 397).

¹⁶⁷ Christianus Batavus, *Proeve van een Gemeenebest volgens de leere van Jesus, of de Christelyke Godsdienst in zyn oogmerk, en als het éénige middel tot herstelling van de rechten van den mensch* (...) (Groningen 1796) 3-

Ook bij Bernardus Bosch, die begin 1796 in de Nationale Vergadering was gekozen, bleek de millennialistische verwachting van harmonie en broederschap van voorbijgaande aard. Hij stortte zich vol enthousiasme in de politiek, zou gedurig radicaliseren en zich steeds onverzoenlijker opstellen tegenover politieke tegenstanders.¹⁶⁸ Anders lag dat bij Ysbrand van Hamelsveld. Hij riep in augustus 1796, midden in een betoog over het belang van onderwijs en verdraagzaamheid als noodzakelijke voorwaarden voor “waare verlichting”, opeens uit: “Burgers Representanten! Ik voorspel dit geluk eenmaal aan het Menschdom. Eenmaal zal waare Liefde en Broederschap alle Menschen tot den dienst van GOD en tot Deugd vereenigen; doch, dit zal niet door kracht noch door geweld, maar door den Geest van GOD, den Geest der Waarheid volbragt worden”.¹⁶⁹ Later die maand – tijdens het debat over emancipatie der Joden dat zich wekenlang zou voortslepen – beklom Van Hamelsveld opnieuw het spreekgestoelte. Natuurlijk waren op de Joden de rechten van de mens van toepassing, maar werkelijk onderdeel uitmaken van de Nederlandse natie deden zij niet: zij beschouwden Nederland als doorgangsland, en Palestina als hun echte vaderland. Het stoorde hem dat in het aan de Nationale Vergadering uitgebrachte rapport door de Commissie Van Leeuwen was gesteld dat die Joodse heilsverwachting niet ter zake deed, omdat die toch nooit zou uitkomen. Hoe kon men dat zo zeker weten?

“Ik zal niet stout spreken, opdat ik niet schyne iet dweepachtigs te hebben. Maar dit echter schaam ik my niet te belyden. Ik verwacht eene vervulling van alles, wat de Godheid ooit aan de menschen belooft, of beloofd heeft. En het is my zeer waarschynlyk, dat eene herstelling in hun eigen Vaderland aan de Jooden beloofd is. – Maar dan zullen de Jooden hunne Wetten, hunne Burgerwetten, verlaten, voor zoo verre zy in den weg staan, tegen hunne vereeniging en broederschap met de Christen Volken. Doch, meer zal ik hier van niet zeggen. Genoeg! myne gevoelens zyn bekend. De tyden naderen, in welken Jooden, Christenen, Heidenen, onder éénen God en Heer verëenigd, elkanderen *Broeders* zullen heeten”.¹⁷⁰

Zover was het echter nog niet en dus zouden de Joden een afgezonderde natie willen blijven, iets wat christenen moesten respecteren. Voor geassimileerde Joden die het burgerrecht wel wensten, moest die mogelijkheid uiteraard bestaan.¹⁷¹

Verscheidene afgevaardigden waren het met Van Hamelsveld eens dat men de Joden het burgerrecht niet kon opdringen. Kantelaar echter zag niet in waarom hun heilsverwachting het staatsburgerschap in de weg zou staan. De Joden hadden op dat punt een lijdzame, afwachtede houding waar niemand last van had. G.J.G. Bacot wees erop dat ook het christendom zijn chiliasten kende, een visie waarbij Bosch zich aansloot. “*Verlangen zy naar Palestina*, dat wy hun dit verlangen zo min misgunnen als aan die Kristenen, welke een’ verheerlykten Kerkstaat op aarde te gemoet zien”.¹⁷² Maar niet iedere afgevaardigde bleek het

4, 20-44 (citaten: 3, 30). Mogelijk door de Amsterdamse stadsklerk Hendrik Calkoen (1742-1818) die rond 1770 publiceerde onder het pseudoniem Christianus Batavus, en die een maand na de verschijning van *Proeve van een Gemeenebest* uit zijn ambt werd gezet: *NNBW* III (Leiden 1914) 196-197. Datering uitgave ontleend aan *Naamlijst van Nederduitsche boeken, als mede van Fransche en Latijnsche werken (...) gedurende de jaaren (...) [1790-1848] in ons vaderland uitgekomen*, ed. A.B. Saakes e.a., 12 delen, Amsterdam-Den Haag 1794-1848 (*Nml. Saakes*).

¹⁶⁸ A. Hanou, ‘Drie patriotten-auteurs in de loge’, *MSJCW* 16 (1993) 14-15; Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 403; Oddens, *Pioniers*, 203-205, 276-277, 293, 300-301, 363-365.

¹⁶⁹ *Dagverhaal* II, 502.

¹⁷⁰ *Ibidem*, 667-669 (citaat: 669).

¹⁷¹ *Ibidem*, 671.

¹⁷² *Ibidem*, 706-710, 716-719; *Dagverhaal* III, 6-7 (citaat).

politieke millennialisme achter zich te hebben gelaten. Joachim Nuhout van der Veen sprak zich hartstochtelijk uit voor de gelijkberechtiging der Joden, en noemde als belangrijkste argument:

“...die te verwachten heilryke vereeniging aller Natieën, die zalige gemeenschap, die liefde volle éénheid der geheele wereld, welke, indien de schriften, door het grootst gedeelte der menschen voor heilig erkend, waarlyk zodanige zyn, ten klaarsten in dezelve geleerd word, dat eenmaal plaats zal hebben. – En wie heeft tot op dit oogenblik dien tyd kunnen berekenen? Misschien naderd hy met rasse schreeden. Dat wy, zo veel wy kunnen, dan ook daar toe medewerken, en alle gelegenheden aangrypen, die ons derwaarts zouden kunnen leiden”.¹⁷³

Bij de democraat Lambert Christoffel Vonck stuitte het betoog van Van Hamelsveld echter op grote weerstand. De Joden tot vreemdelingen verklaren omdat zij naar Palestina terugverlangden? “Groote God! dagt ik by zelve, bij het hooren van zodanige argumenten”. De bijzondere positie van de Joden was louter het gevolg van hun buitensluiting door christenen, en die tijd was gelukkig voorbij. Deze argumenten, gekoppeld aan de breed gedragen opvatting dat ieder recht had op zijn eigen heilsverwachting, wisten uiteindelijk ook de rest van de Vergadering te overtuigen, en het besluit over de Gelijkstaat der Joden werd op 2 september 1796 aangenomen.¹⁷⁴

De behoudzucht van Van Hamelsveld, voortkomend uit zijn diepgewortelde overtuiging dat werkelijke veranderingen alleen ‘van boven’ konden komen, trad in 1797 steeds sterker op de voorgrond. Illustratief was zijn reactie op het remonstrantse voorstel om een Algemeen Christelijke Kerk op te richten. In februari 1797 wijdde hij een heel nummer van zijn nieuwe weekblad *De ongeveinsde Christen* aan deze kwestie. Het nummer zelf is niet bewaard gebleven, maar een uitvoerige inhoudsopgave in de *Leeuwarder Courant* geeft een indruk van zijn opvattingen. Opnieuw benadrukte hij zijn geloof, “op de waarheid van Gods voorzeggingen, dat die gelukkige tijden, waarin het Opperwezen één, en zyn naam, zyne kennis en zyne dienst één zal wezen over de geheele wereld, eens zullen komen”. Men moest in dezen echter behoedzaam zijn en niet op de Voorzienigheid vooruit willen lopen. Hoe prijzenswaardig het oogmerk ook was van hen die van de vereniging van godsdiensten spraken – daarvoor was het nog te vroeg: er was nog een te groot verschil van opvatting tussen de diverse gezindten.¹⁷⁵

Anders dan Willem Goede en Bernardus Bosch leek Van Hamelsveld dus niet te geloven dat de Voorzienigheid het heilsplan primair ten uitvoer bracht via het politieke handelen van gelovige burgers, waarop de zedelijke vervolmaking dan vanzelf wel zou volgen. In die zin was en bleef hij toch vooral de bijbelapologetische alarmist, bij wie de politieke heilsverwachting op de tweede plaats kwam. Weliswaar vertoonden zijn politieke ideeën grote overeenkomst met het republikeinse ideaal van Price en Priestley en hadden ook voor hem vrijheid en gelijkheid heilshistorische dimensies, maar als orthodox gelovige bleef hij uitgaan van het menselijk onvermogen ten goede en was hij veel pessimistischer gestemd over de mogelijkheid de opbouw van de heilsorde te versnellen.

Mogelijk is op die ‘passieve’ houding ook zijn specifieke heilsopvatting van invloed geweest, de overtuiging namelijk dat vóór het aanbreken van de Heerlijke Kerkstaat – de zevende periode – eerst de zesde periode afgerond diende te worden. Hoe lang die zou duren wist hij niet precies, maar zeker was wel dat hij niet overgeslagen kon worden. Zeker was ook

¹⁷³ *Dagverhaal* II, 731-734 (citaat:734).

¹⁷⁴ *Dagverhaal* III, 25-27, 30-40 (citaat: 26).

¹⁷⁵ *LC*, 11 februari 1797.

dat de heilsorde niet zou ontstaan zonder ingrijpen door het Opperwezen, die een algehele spirituele wedergeboorte moest bewerkstelligen. Ambivalent stond hij dan ook tegenover de seculiere ambities en opvattingen van de Franse revolutionairen; veel positiever bezag hij de Amerikaanse constituties, waarin voor de godsdienst een prominentere plaats was ingeruimd.¹⁷⁶ Zo werd Van Hamelsveld in de Nationale Vergadering het boegbeeld van de gematigde, op geleidelijke hervormingen gerichte stroming, die regelmatig in botsing kwam met de Republikeinen, radicale patriotten die revolutionaire interventies niet schuwden. Onder de laatsten waren opvallend veel katholieken maar ook een man als Bernardus Bosch, vrijzinnigen met een positief mensbeeld, die zich juist wel aangetrokken voelden door het secularisme van de Fransen en hun geloof in de maakbaarheid van de samenleving.¹⁷⁷

De groeiende polarisatie tussen beide richtingen, die het ontwerp van een voor iedereen acceptabele grondwet ernstig belemmerde, maakte de sfeer in de Nationale Vergadering steeds grimmiger en tumultueuzer. In november 1796 kwam Van Hamelsveld in de frontlinie terecht, toen hij – op dat moment voorzitter – door de radicalen van partijdigheid werd beticht. 'Hier op staat de President op, slaat met drift op de borst, zeggende: hier staat *Ysbrand van Hamelsveld*, die nimmer om lief of leed ter regter noch ter linker zyde is afgeweken, noch zich door eenige bedreigingen deed verschrikken of vervaard maken; maar immer pal stond, zoo als aan een ieder bekend is". Die pathetische uitbarsting bracht de gemoederen niet tot rust, integendeel, later die dag kwam het tussen beide kampen tot scheldpartijen waaraan de publieke tribune enthousiast meedeed, terwijl de voorzitter er ternauwernood in slaagde het kabaal tot bedaren te brengen.¹⁷⁸ Dit alles deed Van Hamelsvelds vertrouwen in de politiek als instrument van hervormingen geen goed. Na deze confrontatie zou hij zich meer en meer op de achtergrond houden, wat zijn politieke tegenstanders, een half jaar later in *Monument voor het aankomend geslacht, opgericht in de Bataafsche Republiek; of karakterschets der volksvertegenwoordigers, zitting hebbende in de Nationaale Vergadering* tot de vileine typering zou brengen:

"Hamelsveld (Y): voorheen als geleerde en als patriot door zyne schriften beroemd, thands door zyne zotte dweeperyen, belaggelyke adviesen, en bespottelyk presideeren bekend als een man, die het niet te vast heeft: hij besteedt nu zyn tyd met in de vergadering weekbladen te schryven – eene zonderlinge tydkorting voor een Representant!"¹⁷⁹

Het was dan ook met lood in de schoenen dat Van Hamelsveld in het najaar van 1797 plaatsnam in de Tweede Nationale Vergadering, bekende hij bij zijn aantreden. Het was slechts de liefde voor zijn vaderland die hem tot het accepteren van zijn verkiezing had gebracht. Nog was Nederland niet verloren, mits men de vroegere eendracht weer als leidraad nam.¹⁸⁰ De wens was hier de vader van de gedachte. Nog geen half jaar later werd Van Hamelsveld bij de radicale coup van 22 januari 1798 gearresteerd, en zat hij samen met een twintigtal geestverwanten, gematigden als hijzelf, zes maanden gevangen op Huis ten Bosch. Blijkens het humoristische verslag dat een van zijn medegevangenen, de geschiedkundige Jacobus Scheltema van deze periode heeft nagelaten, was Van Hamelsveld inmiddels van

¹⁷⁶ *Dagverhaal* IV, 662.

¹⁷⁷ Van Sas, 'Verbeelding en de macht', 186-189; Schulte Nordholt, *Voorbeeld*, 255-258; Oddens, *Pioniers*, 199-208.

¹⁷⁸ *Dagverhaal* IV, 151-166 (citaat:151).

¹⁷⁹ *Monument voor het aankomend geslacht, opgericht in de Bataafsche Republiek; of karakterschets der volksvertegenwoordigers, zitting hebbende in de Nationaale Vergadering*, tweede druk (z.p. [1797]) 7.

¹⁸⁰ Y. van Hamelsveld, *Aanspraak van den burger Y. van van Hamelsveld, gedaan bij gelegenheid der aanvaarding van zynen post als representant, den 20. October 1797* (z.p. [1797]) 1-3.

ieder geloof in heilbrengende revoluties genezen. Smakelijk beschrijft Scheltema het dagelijks leven van de zich vooral vervelende patriotten – alleen Van Hamelsveld was als een workaholic *avant la lettre* altijd in de weer: ‘s ochtends hield hij lezingen over bijbelverklaring, de rest van de dag werkte hij aan artikelen en recensies voor de talloze weekbladen waaraan hij was verbonden. Ze zaten nog op Huis ten Bosch toen op 19 mei 1798 in Den Haag het Feest der Constitutie werd gevierd. De gevangenen zagen de hemel roodkleuren van de gloed van brandende pektonnen. “Vader van Hamelsveld zag hierin iets prophetisch” vermeldde Scheltema besmuikt, en hij bleef dan ook tot diep in de nacht op, samen met Scheltema en nog een medegevangene, om een glimp van het beloofde vuurwerk op te vangen. Toen dat weinig bleek voor te stellen en de mannen teleurgesteld naar bed gingen, zag Scheltema dat als exemplarisch voor de mentaliteit van de Nederlandse patriotten: “algemeen gemor omdat men het beloofde heil niet ten eersten zag opdagen en als het dan nog komt is het geenszints zo als men het verwacht had”.¹⁸¹

Bernardus Bosch beleefde in deze periode, als voorzitter van het nieuwe parlement, juist zijn *finest hour*, al duurde dat niet lang, want bij de gematigde coup van 12 juni 1798 waren de rollen alweer omgedraaid: Van Hamelsveld kwam vrij, om de politiek verder de rug toe te keren, en Bosch verdween een paar maanden achter gesloten deuren. In augustus 1798 werd zijn gevangenschap opgeheven, waarna hij nog enkele jaren als broodschrijver een moeizaam bestaan leidde en in 1803 berooid stierf.¹⁸² De desillusie over de niet ingeloste idealen van de Bataafse Revolutie was tegen die tijd zo algemeen, dat het patriotse politieke millennialisme er bijna iets beschamends door kreeg. Hoe pijnlijk dat ontwaken was, blijkt wel uit de ontboezeming van de letterkundige Hendrik Harmen Klijn, die in 1835 in een brief aan zijn vroegere geestverwant Maurits Cornelis van Hall schreef: “Hadden grote hartstochten, uit grote beginselen gesproten, grote daden voortgebracht, en ons vaderland, zoo als in vroeger eeuwen, in de rei der volken op eene eedele wijze doen blinken! – maar helaas! hoe ellendig klein, – neen! hoe door en door zot en belagchelijk was de geheele klugt”. Om dan berustend te besluiten:

“Er zullen nog jaren, wat zeg ik, eeuwen moeten voorbijsnellen, voor en aleer de volken vatbaar en geschikt zullen zijn voor die volksvrijheid, welke het einddoel van het groote kunstgewrocht, het maatschappelijk leven, is. – Dan eerst als de grondbeginselen van het gezuiverd, heilig, goddelijk Christendom tot het merg en been der volken is doorgedrongen, en zich als met hun bloed en vochten en vooral met hunne zielshoedanigheden vereenzelvigd heeft – dan eerst zal de morgenstond van dat tijdstip aanbreken, aan welks nadering gij en ik en zoo veele goede en edele, als het wel meenen, arbeiden en in welks zekere verschijning wij op redelijk Christelijke beginselen onwrikbaar vast gelooven”.¹⁸³

¹⁸¹ J. Scheltema, Relas van de gevangenschap op Huis ten Bosch (1798): KB, Handschriften, 68 B 15/11; P. Scheltema, *Het leven en de letterkundige verrigtingen van den geschiedschrijver, Mr. Jacobus Scheltema* (Amsterdam 1849) 42-47; Vuyk, *Kantelaar*, 141-155.

¹⁸² H.F.J.M. van den Eerenbeemt, ‘Bernardus Bosch: Nutsfiguur, schrijver, politicus’, *De Gids* 134 (1971) 497; Oddens, *Pioniers*, 365; Bosch, ‘Leevens-schets’, 329-332.

¹⁸³ M.C. van Hall, *Herinneringen van mr. Maurits Cornelis van Hall, 1787-1815*, ed. T. Jorissen (Amsterdam 1867) 128, 130-131. Zie ook: Vuyk, *Uitdovende verlichting*, 210, en: A. Baggerman, ‘De dynamiek van de herinnering. Autobiografische terugblikken op een tijdperk van revolutie’, in: Grijzenhout, Van Sas en Velema, *Het Bataafse experiment*, 281-292.

4.2 Oranje en Neerlands Israël

4.2.1 Neerlands Israël belegerd

Bij de vaststelling van de eschatologische ‘signatuur’ van de laatachtttiende-eeuwse Republiek werd al gewezen op de welhaast messianistische vermogens die door het orthodox-protestantse volksdeel aan de prins van Oranje werden toegeschreven, voortvloeiend uit het verbond dat God met hem zou hebben gesloten tijdens de Nederlandse Opstand. Dat verbond had van de Republiek een tweede Israël - ‘Neerlands Israël’ - gemaakt, en van de stadhouder een tweede Mozes of Josua. Het zal duidelijk zijn dat de felle aanval die door de patriotten op de stadhouder was gelanceerd, waarbij in het heetst van de strijd kwalificaties als “het Geldersche Zwyn” en het Beest uit de Openbaring niet waren geschuwd, bij de orthodoxe orangisten had geleid tot diepe verontwaardiging, zelfs ontredde, nu alles wat hen heilig was schijnbaar straffeloos door het slijk werd gehaald.¹⁸⁴ Dat zette een tegenreactie in gang en gaf de stoot tot een golf van publicaties, waarin de persoonsverheerlijking van de prins soms groteske vormen aannam, en bij de demonisering van de patriotten geen middel onbeproefd bleef.

Een rijke bron voor deze persoonsverheerlijking vormen de vele orangistische pamfletten en brochures die bewaard zijn gebleven, bovenal de gelegenheidsgedichten die geschreven werden ter ere van de verjaardag van de stadhouder, of die van zijn echtgenote en kinderen.¹⁸⁵ Kleine luiden, ambtenaren, maar ook gerenommeerde dichters als Onno Zwier van Haren, Willem Bilderdijk en Johannes le Francq van Berkhey grepen iedere gelegenheid aan om hun trouw aan het Oranjehuis te betuigen, en *en passant* de vorstelijke protectie te verwerven. Centraal in deze oranjepoëzie stond de notie dat de bloei van vaderland en godsdienst alleen gewaarborgd was onder het bestuur van een Oranje, dat de geschiedenis van Nederland een aantal crises had gekend waarin de prins een verlossersrol had vervuld, en dat men ervan uitging dat dit in de strijd tegen de patriotten opnieuw zou gebeuren. Voorwaarde was dan wel dat het ‘het drievoudig snoer’ van God, Kerk en Oranje niet verbroken werd: met het afschaffen van het stadhouderschap en de beëindiging van de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk wachtte het land een wisse ondergang, meenden deze orangisten.¹⁸⁶

De kracht van de Oranjemythe werd door de patriotten dan ook geenszins onderschat. Om die reden waren de meer rechtzinnigen onder hen aanvankelijk huiverig de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk aan te vallen - al klonk die roep vanuit patriots-vrijzinnige kring steeds luider - en getroostten zij zich aan de andere kant veel moeite de Oranjecultus te ontcrachten. Zij beweerden bijvoorbeeld dat Willem van Oranje helemaal niet zo’n model-protestant was geweest, maar ten tijde van de Opstand nog katholiek, en wezen erop dat verschillende stadhouders er geen been in hadden gezien anglicaanse of lutherse vrouwen te huwen. Ook werden zij niet moe te wijzen op de ‘onchristelijke’ levensstijl van Willem V, die zich aan overspel en drinkgelagen zou overgeven. Eerder al had J.D. van der Capellen in zijn *Aan het Volk van Nederland* (1781) betoogd dat de nationale held prins Maurits vals en zedeloos was geweest, en dat de latere stadhouders het er niet veel beter van hadden afgebracht.¹⁸⁷

Maar zo eenvoudig liet de Oranjemythe zich niet te ontcrachten. Omdat de verbondsgedachte impliceerde dat een aanval op Neerlands Israël niet ongestraft zou blijven,

¹⁸⁴ Grijzenhout, ‘Purgatoire révolutionnaire’, 113-114; Rosendaal, *Bataven*, 464 (citaat), 497.

¹⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: *Knuttel-cat.* V (1776-1795).

¹⁸⁶ Huisman, *Neerlands Israël*, 119-121; W.J.C. Buitendijk, ‘Oranje in de literatuur’, in: W.J.C. Buitendijk e.a. eds., *Als een goed instrument: werkelijkheid en mythe ten aanzien van het Oranjehuis* (Lochem 1962) 118.

¹⁸⁷ Buitendijk, ‘Oranje in de literatuur’, 108-109; Theeuwen, *Pieter ’t Hoen en De Post van den Neder-Rhijn*, 264-265.

stond in antipatriottische geschriften de Wrake Gods centraal, die bovendien in steeds apocalyptischer kleuren werd geschilderd. Exemplarisch was het eind 1784 verschenen *Myne vrye gedagten en overdenkingen bij het einde des wonderjaars 1784; opgedragen aan Zyne Doorluchtige Hoogheid Willem de Vyfde*. “De dag kooft – hy nadert”, klinkt het daarin onheilspellend, dat de “wraakbazuin” geblazen zal worden, God Zijn Israël te hulp zal schieten en de tegenstanders voor eeuwig in de hel zullen wegzinken.¹⁸⁸ Nog explicieter werd dat verwoord in het rond 1785 verschenen *Den laateren, dog spoedig opgekoomen Antichrist, zig haastende tot den val*. Willem V werd hierin bejubeld als Gods beschermeling, als ‘Neerlands’ fundament en hoeksteen; de patriotten daarentegen kregen het stempel van de Antichrist opgeplakt. Ze hadden immers, tegen de bestaande landswetten in, vrijcorpsen opgericht en daarmee het christelijk gebod van gehoorzaamheid aan de boven hen gestelde overheden aan hun laars gelapt. Hun antichristelijke geest bleek verder uit het feit dat ze de predestinatie, vrije genade en de Voorzienigheid ter discussie stelden, en de hervormde kerk haar bevoorrechte positie wilden ontnemen. Maar dat zou God nooit toestaan, was de strekking van het slotgedicht:

”Zoo daald den Antichrist ten val,
Zing daarom Neêrland, maakt geschal,
Zyn ondergang moest koomen,
Vorst Willem, dierbre Oranje Spruit,
Uw’ Luyster duur Eeuw in Eeuw uit:
Wensch ik, met al de vroomen”.¹⁸⁹

Een van de meest vruchtbare auteurs van dit propagandistische genre was de lector ‘natuurlijke historie’ in Leiden, Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812). Vol verve en vindingrijkheid roerde hij de alarmistische trom. Zo gaf hij zijn lierzang *Js. Le Francq van Berkhey aan zyne medeburgenen* (juni 1783) als motto mee: “Ziet ik hebbe het u voorzegt”, ontleend aan Mattheüs 24, waarin een grote verdrukking en de komst van Christus wordt aangekondigd.¹⁹⁰ In zijn *Snerpende hekelroede, van eenen echten vrant en vryen Batavier* (1785) schermde hij opnieuw met een eschatologische sleutelprofetie, toen hij de patriotten hun onvermijdelijke nederlaag voorhield: “Maar als den Michael des ligts komt nederdaalen / Dan is de duisternis vol heldre zonnestraalen”.¹⁹¹ Een tekst geïnspireerd op Daniël 12:1: “En te dier tijd zal Michael opstaan, die grote vorst, die voor de kinderen uws volks staat, als het zulk een tijd der benauwdheid zijn zal, als er niet geweest is, sinds dat er een volk geweest is, tot op dienzelven tijd toe; en te dier tijd zal uw volk verlost worden, al wie gevonden wordt geschreven te zijn in het boek”. Verderop in het hekeldicht klonk het: “Maar beef, als eenmaal ’t ligt der waarheid door zal breeken / Beef, als Gods Engel komt, en hy zyn hoon zal wreeken / (...) En, ieder stempel aan het hoofd van uw Courant / Zal ’t eeuwig brandmerk zyn, dat op uw schoften brand”.¹⁹² Een weinig finzinnige maar nauwelijks mis te verstane verwijzing naar het teken van het Beest (Openb. 13:16) als kenmerk van de goddelozen.

¹⁸⁸ *Myne vrye gedagten en overdenkingen bij het einde des wonderjaars 1784; opgedragen aan Zyne Doorluchtige Hoogheid Willem de Vyfde* (z.p. [1784]) 21-22.

¹⁸⁹ *Den laateren, dog spoedig opgekoomen Antichrist, zig haastende tot den val*, met een opdracht aan onzen zeer geliefden Erfstadhouder, Willem de Vyfde [ca. 1785] 2-16.

¹⁹⁰ *Js. Le Francq van Berkhey aan zyne medeburgenen*, herdrukt met toestemming van den auteur (...) Juny MDCCLXXIII (1783); Mattheüs 24:21-25: “Want alsdan zal grote verdrukking wezen, hoedanige niet is geweest van het begin der wereld tot nu toe, en ook niet zijn zal (...) Ziet, Ik heb het u voorzegt”.

¹⁹¹ [J. le Francq van Berkhey], *Snerpende hekelroede*, 49.

¹⁹² *Ibidem*, 62.

Werden de patriotten in bovenstaande voorbeelden ondubbelzinnig voor de Antichrist uitgemaakt; dat gebeurde ook meer indirect. De door vrijzinnige patriotten geuite wens hoge ambten niet langer voor gereformeerden te reserveren, maar open te stellen voor alle gezindten, activeerde bij de aanhangers van de Neerlands Israëlgedachte diepgewortelde antipapistische noties.¹⁹³ In *Troost-reedenen aan zyne Hoogheid* (1785) klonk het waarschuwend: “Ja heeden gaat men de aanbidders van de Hoer van Babel beampten, morgen welligt doet men ze regeeren”.¹⁹⁴ In een ingezonden brief door een ‘Opregt Vaderlander’ werd in de *Vaderlandsche Byzonderheden* (1787) de vrees uitgesproken dat “de Hoere van Babel in triumph door onze Landen gevoert” zou gaan worden, als de katholieken hun achtergestelde positie zouden verliezen.¹⁹⁵ In 1787 bereikte de politieke machtsstrijd tussen patriotten en prinsgezinden zijn hoogtepunt, en werd vanuit het orangistische kamp de ene na de andere banvloek over de patriotten uitgeslingerd. Zo werd in ‘Aan ’t Volk van Nederland bij de negen-en-dertigste verjaaring van (...) Willem den Vyfden’ (8 maart 1787), geschamperd dat de patriotten zich onoverwinnelijk waanden onder de banier van de Vorst der duisternis. Maar als de nood het hoogst was, zou de “Donder van Gods Almacht” tussenbeide komen, “alle donkere neevelen in liefelijke Zonnestraalen herscheppen”, en de volgelingen van Satan in “den poel des verderfs” storten.¹⁹⁶

Dat dit niet louter retoriek was, blijkt uit de lotgevallen van de Harlingse apotheker en drogist Johannes Mecima (1741-1789). Deze zoon van een Oost-Friese predikant kwam al eerder ter sprake als representant van de Opwekking, als lid namelijk van de Harlingse afdeling van het *Deutsche Christentumsgesellschaft*. Die afdeling was in 1785 ontstaan na een *revival* in de lutherse gemeente waar ook Mecima ter kerke ging. Hij combineerde deze opwekkingsijver met een fel orangisme, wat hem in botsing bracht met de plaatselijke patriotten. Die beide aspecten, een politiek en een religieus crisisbesef – in kringen van het *Deutsche Christentumsgesellschaft* was de belangstelling voor eschatologie groot – brachten hem tot de overtuiging dat het laatste der dagen was aangebroken.¹⁹⁷ Begin september 1787, vlak vóór de Pruisische inval, zette hij dat uiteen in zijn *Brief aan alle vroomme getrouwe in den lande, byzonder in Friesland*. Wat immers hadden de profeten en apostelen gezegd over de tijd van het einde? Zij spraken van geloofsafval, benauwdheid en vervolging; het ene volk zou tegen het andere opstaan, valse profeten zouden de mensen verleiden; hongersnoden en pestilentiën en aardbevingen zouden volgen (Mattheüs 24). Het zou een tijd van benauwdheid zijn (Daniël 12), een tijd waarin Jezus geen geloof meer zou vinden (Lucas 18), de godsdienst bespot werd (2 Petrus 3) en het Beest ten strijde zou trekken (Openb. 17). Was dat alles niet van toepassing op de Republiek? Hier immers was men in opstand gekomen tegen degene die door God boven hen gesteld was; hier hadden valse profeten (patriotse predikanten) de prins zwartgemaakt bij het volk. De patriotten waren kortom de voorboden van de Antichrist, de sprinkhanen van Apollyon. Maar God zou Neerlands Israëlgedachte niet verlaten, hoe duister het ook werd: die troost bood het Profetisch Woord.¹⁹⁸

Een week later – de Pruisen waren het land al binnen gevallen, maar dat was in Friesland nog niet bekend – publiceerde Mecima zijn *Brief aan den Hoog Edelen Gestrengen*

¹⁹³ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 217.

¹⁹⁴ E. Hagen, “‘De groote Hoere’: papenvrees in de prinsgezinde politieke weekbladpers, 1781-1788”, *DWAE* 36 (2004) 21.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 26 (noot); Idem, ‘Een meer of min doodlyken haat’: antipapisme en cultureel natiebesef rond 1800 (Nijmegen 2008) 89, 92-93.

¹⁹⁶ *De Nassausche en Pruissische Couriers in Compagnie* 2 (1787) 777-780 (citaat: 778).

¹⁹⁷ *BLGNP* IV (Kampen 1998) s.v. ‘Johannes Mecima’; Holtrop, *Piëtisme en Réveil*, 6-7, 29-30, 93-102; J. van Sluis, ‘Predikanten en patriotten’, in: Bergsma, *For uwz lân, wyv en bern*, 91-92.

¹⁹⁸ J. Mecima, *Brief aan alle vroomme getrouwe in den lande, byzonder in Friesland* [9 september 1787] (z.p. z.j.) 3-15.

Heere A.J.C. de Beere, *opperhoofd eener gewapende horde oproermakers in Friesland*. Hij hield de Franeker patriottenleider voor: "wy wagten hier reeds na Uw Helsche Benden, en zullen in den naame Gods tegen U stryden, van welke gy allen Vyanden zyt. Want God is een Vyand van allen, die hem en de Overigheid hoonen, en dus van U en al Uw helsch Gespuis". Volgens Mecima was De Beere niets minder dan "het Hoofd der Beesten in ons Land, gy zyt schuldig aan gekwetste Majesteit hier op aarden, zo wel als bij den hoogen God des Hemels" en daarvoor zou de Godheid hem onherroepelijk straffen.¹⁹⁹ Het bericht van de Pruisische opmars en de daaropvolgende vlucht van de patriottenleiders naar Noord-Frankrijk was in de ogen voor de Harlinger drogist dan ook de uitkomst van het door hem aangekondigde ingrijpen Gods. Jubelend nam hij begin oktober 1787 opnieuw de pen ter hand en slingerde zijn *Donderslag tegens alle godloosen, rebelschen, onbekeerde Predikanten en patriotsche rebellen* de wereld in. Zijn afkeer richtte zich hier voornamelijk tegen de patriotse predikanten, die zich niet hadden gehouden aan het formulier dat ze bij ambtsaanvaarding hadden ondertekend, door in verzet te komen tegen de wettige overheid, en die in plaats van de leer van Jezus te verkondigen hadden onderwezen uit oproerige geschriften als *De Post van den Neder-Rhijn*. Opnieuw benadrukte hij dat zij de voorboden van de Antichrist waren, de duivelse geesten die de vorsten hadden opgeroepen tot de eindstrijd (Openb. 16). Maar zie: God kwam tussenbeide en had hen het oordeel aangezegd, en zo was zij gevallen, het grote Babylon (Openb. 18).²⁰⁰

In de laatste maanden van 1787 leek Mecima zelfs in een staat van eschatologisch alarmisme te verkeren. In zijn in december uitgegeven *Lof en belofte der Jooden, in deeze booze dagen, in Neerlands seven Provintien, tot aan de einden der aarde* vergeleek hij de Pruisische koning met Cores, de koning der Perzen die door God gezonden werd om de Joden te verlossen (2 Kron. 36). Mecima hoopte en verwachtte nu dat niet alleen de Nederlanders maar ook de Joden verlost zouden worden, door Jezus als hun Messias te erkennen. Over de Joden had hij niet altijd zo positief gedacht, moest hij tot zijn schande bekennen, maar de studie van de profetieën – hier was de invloed van het *Deutsche Christentumsgesellschaft* onmiskenbaar – en het feit dat ze zulke trouwe orangisten waren, had hem op andere gedachten gebracht. Hij had grootse plannen met het werkje, gezien de aankondiging op het schutblad dat hij het op korte termijn in Duitse, Franse en Engelse vertaling in Europa en het Turkse Rijk wilde uitbrengen.²⁰¹

Die alarmistische verwachting was echter van korte duur. Een aantal predikanten, verontwaardigd over de in de *Donderslag* geuite beschuldigingen, klaagde Mecima aan wegens laster, waarop het boekje begin december 1787 door het Hof van Friesland werd verboden en Mecima een forse boete kreeg opgelegd.²⁰² Maar dat was niet de enige reden dat zijn jubelstemming geen stand hield. Toen hij in maart 1788 de balans opmaakte, in *Halleluja; tweede brief aan alle vroomen en getrouwen regtsinnigen in de Nederlanden, als meede een brief aan alle vroomen en getrouwen regtsinnigen inwoonderen tot Harlingen* moest hij constateren dat hij domweg te vroeg had gejuicht. De patriotten waren weliswaar de voorboden van de Antichrist, maar omdat ze waren verslagen had het Beest zich niet gemanifesteerd en had zich dus ook de rest van het scenario niet voltrokken. De tijd daarvoor scheen nog niet te zijn aangebroken. Hij riep zijn medeburgers op tot vergevingsgezindheid,

¹⁹⁹ J. Mecima, *Brief aan den Hoog Edelen Gestrengen Heere A.J.C. de Beere, opperhoofd eener gewapende horde oproermakers in Friesland te Franeker* [17 september 1787] (Franeker z.j.) 5-7.

²⁰⁰ J. Mecima, *Donderslag tegens alle godloosen, rebelschen, onbekeerde predikanten en patriotsche rebellen* [1 september-7 oktober 1787] (Harlingen z.j.) 4-25.

²⁰¹ J. Mecima, *Lof en belofte der Jooden, in deeze booze dagen, in Neerlands seven Provintien, tot aan de einden der aarde* (...) (z.p. [1787]) 4-14, 67.

²⁰² Holtrop, *Piëtisme en Réveil*, 100-102.

en vroeg hen af te zien van wraakacties en plunderingen. Harlingen ging hem namelijk aan het hart: de stad had hem begin jaren zestig gastvrij opgenomen toen hij nog een arm man was, en hem in staat gesteld een welgesteld burger te worden. Lang zou Mecima niet van zijn overwinningsroes genieten. Hij stierf in april 1789, vlak voor het uitbreken van de Franse Revolutie. Zo heeft hij zijn voorspelling dat de patriotten slechts de voorlopers van de Antichrist waren geweest, de voorbode dus van iets nog veel ‘goddelozers’, niet meer zien uitkomen.²⁰³

De invloed van Johannes Mecima moet niet onderschat worden. Hij was geen ongeletterde obscurant, maar een vooraanstaand burger van Harlingen, die enige jaren zitting had gehad in de vroedschap. In Friesland zelf lijkt er grote belangstelling voor zijn geschriften te hebben bestaan: eind 1787 werd nog een verzamelbundel (*Alle de werken van Mecima*) uitgebracht.²⁰⁴ Ook buiten Friesland zijn de geschriften van de Harlinger drogist niet onopgemerkt gebleven, en dan met name bij het bevindelijke volksdeel. Zo verzuchtte Bernardus Bosch, in zijn *Leerzame Praat-al* van februari 1790, dat de verdraagzaamheid hier te lande nog maar weinig vooruitgang had geboekt, omdat rechtzinnigen liever de *Donderslag* van Mecima lazen dan de werken van meer verlichte schrijvers.²⁰⁵ Willem Goede was dat ook opgevallen, en daarom adviseerde hij het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen in 1793 om hun uitgaven aansprekende titels te geven als *Donderslag tegens alle godloosen*, aangezien de gewone man dergelijke boekjes het liefste las.²⁰⁶

De orangistische overwinningsroes hield nog tot ver in 1788 aan, getuige de golf van preken, dankgedichten en redevoeringen die over de Republiek werd uitgestort. Maar van een blijvende restauratie was geen sprake. Na het uitbreken van de Franse Revolutie en de opmars van het Franse leger naar de landsgrenzen, in 1793 en 1794, was het duidelijk dat Neerlands Israël opnieuw onder vuur lag. Diepgewortelde noties werden daarbij geactiveerd. “Over ’t algemeen krygt de roomsche kerk den naam van Babel, Antichrist, en dergelyken, en niet zelden hoort men in de openbaare gebeden, den hemel smeeken, dat zy vallen moge, en uitgeroeid worden”, aldus Gerrit Paape in 1792.²⁰⁷ Hoezeer dit leefde in kringen van eenvoudige bevindelijke orangisten valt te lezen in de *Wereld-beschouwer* van Bernardus Bosch, die dit eschatologische vijandbeeld kennelijk zo gevaarlijk achtte dat hij er uitvoerig aandacht aan besteedde. Zo drukte hij in het voorjaar van 1794 de tekst af van een orangistisch lied dat hem onder ogen was gekomen, en dat hij bijzonder onchristelijk vond. Onbekommerd werd daarin de Godswraak afgeroepen over de goddeloze (katholieke!) Fransen en werd de Hollandse soldaten toegewenst:

“U, helden! u zij kragt geschonken,
Trekt op – verdelgt de groote stad –
De Hoer, die lang te toovren zat
Op ’t roode beest, door onrecht dronken;
Haar val zij groot tot schrik der aard:
Zo wordt het diepst geheim verklaard”.²⁰⁸

²⁰³ J. Mecima, *Halleluja; tweede brief aan alle vroomen en getrouwen regtsinnigen in de Nederlanden; als meede een brief aan alle vroomen en getrouwen regtsinnigen inwoonders tot Harlingen* (z.p. [1788]) 15-20.

²⁰⁴ J. Mecima, *Alle de werken van Johannes Mecima. In leven chimist en drogist en medelid van ’t Genootschap te Bazel, ter bevordering van de Reine Leere*, Harlingen [1787].

²⁰⁵ DLP 1 (1790) 51.

²⁰⁶ W. Goede aan het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, 4 april 1793: SAA, Archief van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen (1784-1974), ingekomen stukken, inv.nr. 321.

²⁰⁷ Hagen, *Doodlyken haat*, 7.

²⁰⁸ *De Wereld-beschouwer* 1 (1794) 49-55 (citaat: 55).

Bosch trachtte die visie te pareren door erop te wijzen dat de Franse revolutionairen de macht van de katholieke priesters juist hadden gebroken, en dus als de verhoring van het protestantse gebed om “den val van den *Hoere van Babel*” beschouwd moesten worden. “Zoo zegt men, naderen die tijden, waar in Gods naam één zal zijn over de gantsche aarde; en waar in het geheele menschedom zal gelijken aan ééne kudde onder éénen Herder”.²⁰⁹ In een volgend nummer beschreef Bosch hoe hij met een vriendin een bijeenkomst van eenvoudige gelovigen had bijgewoond, waar de oefenaar had beweerd dat de Fransen kinderen der duisternis waren die het teken van het Beest droegen. De in de Openbaring van Johannes beschreven ondergang van het Beest werd door de oefenaar opgevat als een voorspelling van een Franse nederlaag in de oorlog tegen Engeland, gevolgd door de val van Babel. Gelukkig, hield Bosch zijn lezers voor, had hij zijn vriendin kunnen overtuigen van het onzinnige van dergelijke denkbeelden.²¹⁰ Of het verhaal op feiten berustte valt niet te achterhalen, maar het maakt wel duidelijk dat dit soort ideeën in patriotse kring als allesbehalve onschuldig werden beschouwd. Nog in 1795, toen de Bataafse revolutie zich al lang en breed had voltrokken, schetste het (aan Bosch toegeschreven) radicaal-patriotse blaadje *De Politieke Opmerker* in schrille kleuren hoe de orangistische dominee van Mijdrecht, C.S. Duijtsch, met de profetieën in de hand zijn gemeente had voorgehouden dat men niet bang moest zijn voor de Fransen, omdat hij uit de bijbel de zekerheid had verkregen dat ze niet konden winnen. Toen het Franse leger in januari 1795 zonder noemenswaardige problemen doorstootte naar het hart van de Republiek, zou de dominee zijn gemeente smadelijk in de steek hebben gelaten, om pas weer terug te keren, toen bleek dat de Fransen geen monsters maar juist edelmoedige bevrijders waren.²¹¹

Deze Christiaan Salomon Duijtsch (1734-1795) was een bekeerde Jood, die als protégé van de lavateriaanse predikant Matthias Jorissen theologie had kunnen studeren en daarbij de aandacht op zich had weten te vestigen van welgestelde piëtisten. In de kring van de weduwe Meerman werd zelfs enigszins met de bekeerling gedweept. Zijn op schrift gestelde bekeringsgeschiedenis en preken vonden gretig aftrek; met name onder prinsgezinden, want hij was een uitgesproken orangist, getuige zijn jubelpreken over het stadhouderlijk paar uit 1788.²¹² In 1794 bleek hij inderdaad in de ban van de bijbelse profetieën: in een tweetal geschriften voorspelde hij de ophanden zijnde komst van een “Heerlyke Kerkstaat” en de bekering der Joden; hij zag het verval van de godsdienst als een niet mis te verstaan teken des tijds.²¹³ Hoewel hij zich in die eindtijdgeschriften van politieke uitspraken onthield, en aan zijn politieke preken heilshistorische noties ontbraken, was hij in zijn gewone preken en gesprekken met gemeenteleden kennelijk minder terughoudend geweest en aldus het mikpunt van de patriotten geworden.²¹⁴

Dat bleef voor Duijtsch niet zonder gevolgen. In mei 1795 werd hem door de municipaliteit van Mijdrecht een preekverbod opgelegd, en toen hij weigerde de

²⁰⁹ *Ibidem*, 58-64 (citaat: 58).

²¹⁰ *Ibidem*, 65-68.

²¹¹ *De Politieke Opmerker* 1 (1795) 101-104; Van den Eerenbeemt, ‘Bernardus Bosch’, 496.

²¹² BLGNP III (Kampen 1988) 96-97; J. Haitsma, *Christiaan Salomon Duijtsch (1734-1795)* (Leiden 1993) 33-37; M.C. Meerman-Buys aan zoon J. Meerman, 29 augustus 1776: MMW, Collectie Meerman 265/429; C.S. Duijtsch, *Gedenkzuyl opgerecht te Mydrecht den 8 maart 1788 ter gelegenheid der heuglyke 40ste verjaaring van Zyne Doorluchtige Hoogheid Willem de Vijfde (...)*, Amsterdam 1788; Idem, *Nederlands Debora, 't middel in Gods hand tot redding van 't zinkent Vaderland; voorgesteld in eene leerreden over Richt. 5: 6-11, den 7 Augustus 1788, ter geleegeentheid der heugelyke zeeven-en-dertigste verjaaring van (...) Frederica Sophia Wilhelmina, prinsesse van Oranje en Nassauw (...)*, Amsterdam 1788.

²¹³ *Joodsche brief, geteekent Peloni Almoni, beantwoord door C.S. Duijtsch* (Amsterdam 1794) 8-10; *Tweede Joodsche Brief, geteekent Peloni Almoni, beantwoord door C.S. Duijtsch* (Rotterdam 1794) 22-46 (citaat: 41).

²¹⁴ J. Haitsma, *Christiaan Salomon Duijtsch: zijn laatste levensjaren* (Kampen 1988) 59.

loyaliteitsverklaring aan de nieuwe regering te ondertekenen, werd hij in september 1795 afgezet. Dat hij twee maanden later stierf, gaf zijn lot iets extra tragisch.²¹⁵ Toch was hij zeker niet het enige slachtoffer van het nieuwe regime. In de zomer van 1796 moesten alle predikanten zo'n loyaliteitsverklaring ondertekenen, waarbij men bovendien expliciet afstand diende te nemen van het oude bestel. Juist het afzweren van de stadhouder bracht de orthodoxe aanhangers van de Neerlands Israël-gedachte – zo sterk gekoppeld aan de Oranjemythe – in grote gewetensnood. Fervente oranjepredikanten als Jan Scharp, Johannes Wilhelmus Bussingh, Petrus Haack en Gerardus de Haas weigerden dan ook die eed af te leggen, wat hen op ontslag en een zeer onzekere toekomst kwam te staan.²¹⁶

Viel bij deze predikanten vóór 1795 al een grote voorliefde te bespeuren voor de bijbelse profetieën, na 1795 zou dat nog toenemen, en verwoord worden in geschriften en huiskamerpreken. Gezien het feit dat het daarin geventileerde crisesbesef breder en gedifferentieerder was dan de vrees voor de ondergang van Neerlands Israël alleen, behoort de beschrijving daarvan tot een volgend hoofdstuk, gewijd aan het alarmisme dat in de nasleep van de Franse Revolutie in veel bredere kring de kop zou opsteken. Nu eerst aandacht voor een tweede aspect dat, naast de Neerlands Israël-gedachte, onverbrekkelijk met de Oranjecultus was verbonden: de Oranjevorst als inaugurator van een Gouden Eeuw.

4.2.2 *Bilderdijk en de 'Goud-Eeuw' van Oranje*

Zoals gezegd werd de oranjeпоëzie ook beoefend door representanten uit de intellectuele elite als Onno Zwier van Haren, Willem Bilderdijk en Johannes le Francq van Berkhey. Behalve het orthodox-protestantse standaardbetoog van het verbond tussen God, Kerk en Oranje brachten zij ook andere elementen in – aan klassieke dichters als Vergilius en Ovidius ontleende thema's die sinds de Renaissance een vast onderdeel waren gaan uitmaken van de augustaanse poëzie, met name binnen de Engelse en Franse hofcultuur. Centraal hierin stond de verering van Augustus als heilbrenger, als inaugurator van een nieuwe gouden eeuw, een beeld dat in de kring rond de dichter John Dryden (1631-1700) op de Engelse vorsten uit het huis Stuart werd geprojecteerd en in Frankrijk op de Zonnekoning en zijn opvolgers.²¹⁷

De voorspelling van Vergilius stamde uit de zogenaamde vierde Eclogie (herdersdicht), geschreven rond 40 v.C., waarin hij de profetieën van de Sybille van Cumae over een toekomstige gouden eeuw – in feite de terugkeer van het paradijs uit de tijd van Saturnus – toepaste op zijn eigen tijd. Dat tijdperk zou aanbreken met de geboorte van een verlosser die over een wereldrijk zou heersen, gekenmerkt door vrede en voorspoed. Deze thematiek stond ook centraal in Vergilius' *Aeneis*, een episch gedicht waarin hij de Griekse held afbeeldde als grondlegger van een toekomstig vrederijk.²¹⁸ In de Oudheid werd deze voorspelling met keizer Augustus geassocieerd, maar ook in de christelijke cultuur zou het vergiliaanse thema van een gouden tijdperk populair worden, omdat het aansloot op de messiasverwachting in het Oude en Nieuwe Testament. Behalve op Christus werd de Augustusmythe ook op wereldlijke

²¹⁵ Haitsma, *Duijtsch (1734-1795)*, 94-96.

²¹⁶ H.H. Barger, *J. Scharp: een predikant uit den patriottentijd* (Rotterdam 1906) 94; J.C. van der Does, 'Een recalitrante predikant tijdens de Fransche overheersing', *Historia* 7 (1941) 57-64; Evenhuis, *Amsterdam* IV, 349; Overdorp, *Verhandeling over de profetiën* I, 110-112.

²¹⁷ R. Walker, *The Golden Feast: a perennial theme in poetry* (Londen 1952) 29, 103-104, 126-130, 158-165; K. Borinski, *Die Weltwiedergeburtsidee in den neueren Zeiten I: der Streit um die Renaissance und die Entstehungsgeschichte der historischen Beziehungsbegriffe Renaissance und Mittelalter* (München 1919) 41-48; R.F. Thomas, *Virgil and the Augustan reception* (Cambridge 2001) 2-2, 122-141; B. Gatz, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen* (Hildesheim 1967) 212.

²¹⁸ F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, 'Inleiding', in: Flavius Josephus, *De oude geschiedenis van de Joden* III, ed. F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes (Amsterdam-Leuven 1998) 29-33; V. Schmidt, *Redeunt Saturnia regna: Studien zur Vergils vierter Eclogia* (z.p. 1977) 39-57; Gatz, *Weltalter*, 138-139.

vorsten geprojecteerd en lag aldus ten grondslag aan de keizerprofetie, de heilsverwachting die sinds de Middeleeuwen verbonden werd met de keizers van het Heilige Roomse Rijk, waarvan verwacht werd dat de laatste keizer, aan het einde der tijden, de macht zou overdragen aan Christus. Vaak werd in verband met het Gouden Tijdperk ook de term *Astraea* gebruikt, ontleend aan de *Metamorphosen* van Ovidius, die in zijn bewerking van de mythe van Hesiodes de laatste bloeitijd liet aanbreken met de komst van *Astraea*, de Gouden Jonkvrouw. Eveneens aan de *Metamorphosen* ontleend was het thema van de Feniks, symbool van het aardse paradijs dat sluimerend wachtte op het tijdstip van de wederopstanding.²¹⁹

Sinds de Nederlandse Opstand waren op basis van deze klassieke thema's gedichten geschreven over heldhaftige Oranjes, in het Latijn of in de volkstaal. Geïnspireerd op het Aeneas-epos publiceerde Lucas Rotgans rond 1700 zijn *Wilhem de Derde*, waarin de Oranjevorst een messianistische dimensie kreeg toebedeeld als de door God gezonden overwinnaar op de goddeloze Franse Zonnekoning. In 1756 publiceerde de jonge dichteres Margareta Geertruid van der Werken een vergelijkbaar epos over Willem IV. In de jaren daarna zouden velen dat voorbeeld volgen, waaronder de dichter-bestuurder Onno Zwier van Haren, wiens *De Geusen* in 1771 grote indruk maakte.²²⁰ De befaamdste oranjedichter was echter de literator-advocaat en prinsgezinde activist Willem Bilderdijk, die een kring van gelijkgestemde dichters om zich heen zou verzamelen, vrienden die hij begin jaren tachtig had leren kennen als student te Leiden en advocaat te Den Haag. De bekendsten onder hen waren Johannes le Francq van Berkhey, Jan Willem Kumpel, en William Pieter Turnbull de Mikker. Dat deze oranjedichters onderling bevriend waren blijkt uit brieven, uit introductiegedichten die ze in elkaars bundels plaatsten en uit de talloze lofdichten die ze aan elkaar wijdden.²²¹ Zij waren het die het thema van de komende 'Goud-Eeuw' van Oranje onvermoeibaar ten gehore bleven brengen, als tegenwicht tegen de aanzwellende stroom anti-orangistische propaganda vanuit het patriotse kamp. Le Francq van Berkhey bijvoorbeeld voorspelde jubelend: "*Zo ryst de fenix van Oranje uit 's vaders asch*" en dichtte vrij naar Vergilius "*Wij zullen Latium hier stichten, / FREDERICA zal LAVINA zijn, / ORANJE ENEAS aan den Rhijn*".²²² Bijzonder

²¹⁹ F. Kampers, *Die deutsche Kaiseridee in Prophetie und Sage* (Darmstadt 1969²) 4-15; Gatz, *Weltalter*, 211; Borinski, 'Weltwiedergeburtsidee', 34, 40; M.E.H.N. Mout, 'Turken in het nieuws. Beeldvorming en publieke opinie in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984) 372-374.

²²⁰ K. Ottenheim, 'Amsterdam: stadhuis. De Vrede van Munster architectonisch verbeeld', in: M. Prak ed., *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 251-259; J. Wijdeveld, 'Princeps Auriacus. De Prins van Oranje in het neolatijnse epos en drama', *Hermeneus: maandblad voor de antieke cultuur* 56 (1984) 234-242; M. de Schepper, 'Quem patriae patrem voluit (Deus): Georgius Benedicti Wertelo over Willem van Oranje', *Hermeneus: maandblad voor de antieke cultuur* 56 (1984) 244-250; R. van der Paardt, *De goddelijke Mantuaan: Vergilius in de Nederlandse letterkunde* (Leiden 1987) 10-11; C.L. Heesakkers, 'Vergilius in de Nederlandse Gouden Eeuw: een overzicht', *Lampas: tijdschrift voor Nederlandse classici* 15 (1982) 68-79; W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden: het renaissance-klassicisme-epos van 1550 tot 1850 II* (Groningen 1983) 479-487; Buitendijk, 'Oranje in de literatuur', 102-106.

²²¹ J. le Francq van Berkhey, 'Aan den heere Willem Bilderdijk': album amicorum van Johannes le Francq van Berkhey III, 13; KB, Handschriften, 132 F 13; Idem, 'Aan de ega van mijn besten vriend', album amicorum le Francq van Berkhey III, 16; J.W. Kumpel, onderschrift bij portret W. Bilderdijk (1786), album amicorum le Francq van Berkhey III, 14; [J.W. Kumpel], 'Ode op Le Francq van Berkhey', *De Philarche of Vorsten-vriend: weekblad* 1 (1785) 22-24; W. Bilderdijk, gedicht bij een portret van J.W. Kumpel: L.T. Monfils, *Willem Bilderdijk bibliografie. Analytische bibliografie van de zelfstandige publicaties 1777-2004; bibliografische lijst van niet-zelfstandige publicaties 1772-1831* (Amstelveen 2006) 36; W. Bilderdijk aan W.P. Turnbull de Mikker, Amsterdam 30-31 mei 1784: UBA, Handschriften, E 16a-b; W.P. Turnbull de Mikker, *Mengelpoëzye* (Den Haag 1789) XI, 53, 275, 279.

²²² [J. le Francq van Berkhey], 'Op de derde uitgave van de lofverkundigende verhandeling over de laatste bede van Willem den eersten', *Vaderlandsche Byzonderheden* 1 (1785) 44; Idem, *Aan de getrouwe en echte patriotten van Leydens edele en manhafte schutterye, op haaren triumphanten derden en zevenden van Wijnmaand des jaars MDCCLXXXIII* (z.p. 1783) 36.

productief was Bilderdijks voormalige klerk W.P. Turnbull de Mikker (1758-1819), die geen verjaardag binnen de stadhoudelijke familie onbenut liet om te verkondigen dat hij “*de heileeuw*” zag naderen, en te verzekeren: “*Ja die gulden Tyd rukt aan*”.²²³

Van deze kring was Bilderdijk het onbetwiste middelpunt. Hoewel hij zelf altijd zou benadrukken dat hij door zijn onvermogen tot normale menselijke omgang een eenling was gebleven, komt uit verslagen van tijdgenoten die hem als jonge man hebben ontmoet toch een ander beeld naar voren. Gehaat door de patriotten was hij in de ogen van veel tijdgenoten zonder meer een singuliere figuur – zijn eruditie werd geroemd en zijn gedichten en verhandelingen meermalen bekroond.²²⁴ Illustratief voor de legendevorming rond zijn persoon – waar hij zelf ijverig aan lijkt te hebben bijgedragen – is een verslag van de Utrechtse theologiestudent Pierre Chevallier, die Bilderdijk in november 1781 tijdens een bezoek aan de Leidse hoogleraar J.J. Schultens tegen het lijf liep. Hij was diep van hem onder de indruk. “Ik ken geen grooter genie dan Bilderdijk”, schreef Pierre aan zijn vader, de Groningse hoogleraar Paulus Chevallier. Niet alleen had Bilderdijk inmiddels naam gemaakt met een Sophocles-vertaling en een bekroonde verhandeling over het verband van poëzie en filosofie, hij was daarnaast “onvermoeit in zijne oeffeninge”, en sliep maar drie uur per nacht. Oud zou hij niet worden als hij zo doorging, zijn gezondheid was al gedeeltelijk geknakt (ook als student stond Bilderdijk kennelijk al ‘met de voet in ‘t graf’). “De maatschappij zoude veel aan hem verliezen”, meende Pierre Chevallier, “onze verkeerung was zeer schielijk gemeenzaam, ik wenschte hem wel te Utrecht te hebben, ofschoon die lugt mogelijk voor hem niet goed zoude zijn”.²²⁵

Niet alleen als leider van de Leidse dichterskring, ook binnen het genre van de oranje-poëzie was Bilderdijk de onbetwiste meester, die de verschillende thema’s tot een hallucinerend geheel aaneen wist te smeden. In 1785 publiceerde hij *De Geuzen*, een bewerking van Van Harens beroemde epos, een van Bilderdijks belangrijkste inspiratiebronnen. Alle bekende oranjethema’s kwamen hierin aan bod: de Habsburgse keizermythe (“*Heel de aarde gaat uw’ scepter eeren / Gelukkig huis van Oostenrijk!*”); de vrijheidsstrijd onder leiding van de door God gezonden Oranje, en het vooruitzicht van de toekomstige bloei die het land als een feniks uit zijn as zou doen herrijzen.²²⁶ Voor Bilderdijk was dit geen loze retoriek – hij had Vergilius en Ovidius grondig bestudeerd en zich daarnaast verdiept in de Sibyllijnse profetieën en de Laatste Keizermythe.²²⁷ In zijn eigen gedichten daarop voortbordurend, voegde hij nieuwe elementen aan de Oranjemythe toe, ontleend enerzijds aan legenden die met de geschiedenis van het huis van Nassau verbonden waren, anderzijds aan de christelijke eschatologie, waarvoor hij in de jaren tachtig een groeiende belangstelling aan de dag begon te leggen. Tezamen zouden deze elementen zich vermengen tot een heilsverwachting die gedurende de loop van Bilderdijks leven steeds vaster vorm zou

²²³ W.P. Turnbull de Mikker, *Ter twaalfde verjaaring van den Erf-prins Willem Frederik, den vier en twintigsten van Oogstmaand 1784* (Den Haag [1784]) 5 (citaat); Idem, *Mengelpoëzye*, 103-108, 118-121, 134-139, 143-153, 165-169, 176-204, 217-219, 237-242; S.W.F. Margadant, ‘Een proces van Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven over een valsch codicil, 1796-1797’, *Jaarverslag van de Vereeniging Het Bilderdijk-Museum* 27-28 (1934-1935) 13; J. Bosch, ‘Nieuwe aspecten in de Bilderdijk-studie’, *DNT* 58 (1965) 295.

²²⁴ R. Honings en P. van Zonneveld, *De gefnuikte arend: het leven van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Amsterdam 2013) 15-16, 66, 80-85.

²²⁵ Pierre Chevallier aan vader Paulus Chevallier, Utrecht 6 november 1781: UBU, Familiearchief Chevallier, Doos 8 Port. VII /1; Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 66-68; *De voet in ‘t graf. Jongste gedichten van mr. Willem Bilderdijk*, Rotterdam 1827.

²²⁶ O.Z. van Haren, *De Geuzen, vaderlandsch dichtstuk*, uitgegeven door W. Bilderdijk en R. Feith (Amsterdam 1785) XLIX, 98; Smit, *Kalliope in de Nederlanden II* (Assen 1983) 658-683.

²²⁷ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 36; Idem, ‘De man op het vale paard draaft steeds voort: Bilderdijk en het einde der tijden’, *Het Bilderdijk-Museum* 13 (1996) 1-3.

aannemen, een alarmistische eschatologie die nauw verbonden zou blijven met zijn orangisme, en die hij begin negentiende eeuw zou overbrengen op het Réveil.

Rond 1785 was dat alles nog niet zo uitgekristalliseerd, maar waren de verschillende elementen al wel heel herkenbaar. Hij verwerkte bijvoorbeeld de keizermythe in het gedicht *Karel de Vijfde* (1786-1787), door de erfprins als een waardig opvolger van Karel V te presenteren. Ook in zijn *Geboortegroet aan de Erfprins* (1787) sprak hij van een troon die deze ooit zou bestijgen, als bestuurder van een Europees wereldrijk. Dat wereldrijk schilderde Bilderdijk enerzijds als een herleving van de Gouden Eeuw van Astraea, anderzijds als de voorloper van het Godsrijk, geheel in de traditie van de Laatste Keizer-mythe. Bijzonder sterk waren de apocalyptische noties in het gedicht *Lycidas*, dat hij in diezelfde maand augustus 1787 opstuurde naar de prinses van Oranje. Daarin sprak hij van een toekomstige strijd tussen de machten van de duisternis en het licht, van ballingschap, maar ook van de uiteindelijke overwinning en het aanbreken van een gouden tijdperk. Later zou hij zeggen dat deze gedichten onder goddelijke inspiratie waren ontstaan, en dat ze een gedetailleerde voorspelling behelsden van de revolutiestorm die kort daarop zou losbarsten.²²⁸

Dat beeld van de eenzame dichter, door God begunstigd met bovennatuurlijke inzichten, werd door Bilderdijk graag een beetje gecultiveerd. Toch zijn er aanwijzingen dat deze politieke heilsverwachting niet in *splendid isolation* is ontstaan. Binnen de kring van Leidse oranjedichters was er namelijk nog iemand die in zijn gedichten deze noties verwoordde: Jan Willem Kumpel (1757-1826), een medestudent met wie Bilderdijk begin jaren tachtig nauw bevriend was. Kumpel deed in vurig oranje-activisme niet voor Bilderdijk onder, maar opereerde daarin zo onbesuisd dat hij niet alleen de patriotten tegen zich in het harnas joeg, maar gaandeweg ook de orangisten. Bilderdijk zou in 1786 met hem breken, en toen Kumpel, in een wanhoopspoging om aan geld te komen, de prins probeerde te chanteren, was zijn lot bezegeld. Zijn van heilsverwachting doortrokken orangisme zou hij echter nooit loslaten, getuige zijn latere publicaties en gedichten waarin de christelijke eschatologie een belangrijke rol zou spelen. Die overeenkomst in denkbeelden wekt de indruk dat bij Kumpel en Bilderdijk sprake moet zijn geweest van een gedeelde belevingswereld, een gelijkgerichte belangstelling en oriëntatie, ontstaan tijdens hun studietijd, en zich verdiepend in de jaren van politiek activisme daarna.²²⁹

Jan Willem Kumpel studeerde al drie jaar in Leiden toen Bilderdijk daar in 1780 arriveerde. Als zoon van een welgestelde Amsterdamse koopman had Kumpel hoge verwachtingen van zichzelf, waarbij hij neigde tot fabuleren, want al stamde zijn familie inderdaad uit Duitsland, de ridderlijke afkomst, “het oude Nassausche bloed” waarop hij zich liet voorstaan, bestond alleen in zijn eigen verbeelding.²³⁰ Bilderdijk zal dat echter niet hebben afgeschrikt, gezien het feit dat hij niet lang daarna als ‘graaf van Teisterband’ een soortgelijke behoefte tot zelfvergroting aan de dag zou gaan leggen. Wat hen bond was een krachtige oranjeliefde, een activisme dat met heilig vuur beleden werd, getuige de

²²⁸ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 79-82; W. Bilderdijk aan C.R. Bilderdijk-Woesthoven, 15 februari 1796: J. Bosch, H.W. Groenevelt en M. van Hattum eds., *Mr. W. Bilderdijs briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 157.

²²⁹ Zie voor J.W. Kumpel *NNBW I* (Leiden 1911) 1254-1256; [J.W. Kumpel], ‘De Val van den Antichrist’, en ‘Aanmerkingen omtrent den Antichrist’ (hss.): Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit (UBVU), Bilderdijk-Museum (BM), B 43-1, B 43-2; nog in 1814 refereerde Kumpel aan die gedeelde heilsverwachting: J.W. Kumpel, *Iets uit de Amsterdamsche gijzeling, bevattende eene verzameling van dichtstukken op den tegenwoordigen tijd betrekking hebbende* (Amsterdam 1814) XXII; zie ook: W. Bilderdijk aan J.W. Kumpel, Amsterdam 22 april 1814 (UBVU, BM, H 140).

²³⁰ J.G. Frederiks, ‘Jan Willem Kumpel, later Mr. J.W. Campbell genaamd Kumpel’, *Amsterdamsch Jaarboekje* (1890) 22-23; H. Hardenberg, ‘In de schaduw van Bilderdijk’, in: idem, *Liefde in de pruikentijd* (Den Haag 1976) 143-145 (citaat: 145).

ontboezeming van Bilderdijk aan Feith, in oktober 1782, dat hij zich nooit zou scharen bij hen die de “beminlijken Vorst, aan wien onze vrijheid hangt, den voet op den nek te zetten! Duizenden met mij zullen (zo ’t de nood immer vordert) hun bloed geven, om Hem in zijn rechten te handhaven”.²³¹

Behalve hun orangisme deelden Kumpel en Bilderdijk een zucht naar religieuze verdieping, die bij beide mannen nog tijdens hun studententijd zou uitmonden in een bekering. Kumpel getuigde daarvan in zijn dichtbundel *Mengelstoffen*, een verzameling stichtelijke en vaderlandslievende verzen uit 1781. Het lijkt er zelfs op dat hun bekering tegelijkertijd plaatsvond, zo wordt althans gesuggereerd in de slotpassage van Kumpels dichterlijke bijdrage aan *Ter bevorderingsfeest van (...) Mr. W. Bilderdijk* (1782):

*“Herinner u een poos den heiligsten der nachten,
Door ’t avondlicht bestraald met zilvren scheemering,
Toen wij de aanwezigheid des groten Gods betrachtten;
En ge aan mijn’ boezem klemde, en ik aan d’uwen hing.
Toen, toen heeft de Almacht-zelve ons lot op ’t naauwst verbonden;
Toen, – maar ik zwijg te recht van ’t allergrootst bestaan.
Volharden wij: de deugd wordt best in kracht gevonden:
Geld het Oranje en ’t Land, zo laat ons saam vergaan!”*²³²

Eenzelfde geëxalteerde strekking had de memorie die Kumpel eind 1782 aan de stadhouder stuurde, waarin hij hem attendeerde op de intimidatie van een oranjepredikant door het Leidse stadsbestuur, en zijn vrees voor de toekomst uitsprak: “Nog mijn Prins brengen rechtschapene Christenen, uwe Doorluchtige, op de vleugelen van haar gebed tot Gods throno (...) maar ’t is God bekendt hoe kort misschien, dit nog gedult zal worden”.²³³ Met het vuur van de bekeerling en de gezwollen taal van de profeet getuigde hij in september 1784, in een ingezonden brief in de orangistische *Na-Courant*, van de kracht van zijn geloof. Aanleiding was het in zijn ogen laffe gedrag van zijn politieke medestanders, die werkeloos hadden toegezien hoe de eer van de hertog van Brunswijk na zijn dood in patriotse smaadschriften door het slijk was gehaald:

“Wat, vrienden! gy zyt als Burgers niet alleen, neen gy zyt als Christenen geroepen: wie is het anders als de geest van laster van logen, van oproer en verraad; wie anders als de Duivel zelf die zyn snoode rol speelt, en gy zit stil! het ryk ’t welk gy van GOD geroepen zyt te zoeken, ziet ge overrompelen, en gy zit stil! zit stil! waarom? om te eeten? Geloof my, mijne vrienden! ‘er is een Godlyke roeping om te spreken, niet juist met impetueus geweld; neen, met orde, met kracht, zo als door Gods geest gesproken wordt; ontkent niet dat ‘er zulk een bevel is; hoort dit woord, en zo zegt God: zoekt het Koningryk Gods en zyne Gerechtigheid; wat is dit anders, dan, verdedig de vervolgte onschuld; herstel de orde, kweek de dankbaarheid; doet de laster en zonde weg, uit het midden van U, en dan, myne broeders, volg de BELOFTE van HEM die de rykdom zelf is: alle andere dingen zullen u toegeworpen worden; aan

²³¹ G. Kalff, ‘Onuitgegeven brieven van Bilderdijk aan Feith’, *TNTL* 24 (1905) 95.

²³² J.W. Kumpel, ‘Aan den Weledelen Zeer Geleerden Heere Willem Bilderdijk, doctor der beide rechten’, in: J.W. Bussingh, J.H. van der Palm en J.W. Kumpel, *Ter bevorderingsfeest van (...) Mr. W. Bilderdijk, den XIX van Wijnmaand MDCCCLXXXII* (z.p. [1782]) zonder paginering.

²³³ J.W. Kumpel aan Willem V, Leiden 17 december 1782: Koninklijk Huisarchief, Archief van stadhouder Willem V, inv.nr. 686.

deze plaats denk ik duizend en duizend maalen; deeze woorden leeren my myne pligten(...)”²³⁴.

Dat roepingsbesef en die christelijke zendingsdrang deelde hij met Bilderdijk.

Hoe sterk Kumpel zich met Bilderdijk en diens denkwereld identificeerde, blijkt bijvoorbeeld uit zijn dichtbundel *Vaderlandsche gedenkstukken* (1783). In ‘De Lof der Batavieren in het tegenwoordig tijdsgewricht, in zes lierzangen’ sprak hij van de blijvende noodzaak de lof der vaderen te bezingen, en wendde zich toen rechtstreeks tot zijn vriend: “Dit was uw taak, mijn BILDERDYK! / Gevoelig Vriend, in Kunstvermogen, / In Wetenschap, en Deugd, zo rijk!”²³⁵ Alleen als het land die geest getrouw bleef, zou Kumpels voorspelling over de toekomstige grootheid van Nederland bewaarheid worden, een bloeitijd die de heidense Augustus-mythe zou doen verbleken:

“Weg met de Goudeeuw van August!
Zij zwichte vrij voor onze tijden!
Wie onze vrijheid stout ontrust,
Ziet ons als leeuwenwelpen strijden.
Deze Eeuw des Vijfden Willems, zal
Den lof des Naneefs overal,
Weêrgalmen doen, wanneer de vrede,
Weêr Janus Tempeldeuren sluit’,
En, bij het streelendst maatgeluid,
Weêr de overvloed te voorschijn trede.”²³⁶

Ook de keizermythe werd van stal gehaald, en geprojecteerd op de Oranjevorst als christelijke koning:

“Zo ziet gij, immermeer verrukt,
Het Oost en West voor u gebukt,
En gantsch Europa zal u eeren:
Gij zult der Volkren oogelijn,
En aller kunsten Kweekschool zijn,
En groter! – hun, hun plichten leeren.”²³⁷

De christelijke heilsverwachting ontbrak evenmin, want Kumpel eindigde met de voorspelling dat na dit alles de pure vrijheid zou aanbreken, alle dwang ophouden, en “God zal ‘er al in alles zijn”.²³⁸

Op 24 augustus 1783 stuurde Kumpel de erfprins van Oranje, Willem Frederik, op zijn elfde verjaardag een *Heilvoorspelling* waarin opnieuw alle elementen van de orangistische heilsverwachting – heidens en christelijk – kunstig waren verwerkt. Inspiratiebron, verklaarde Kumpel in zijn voorrede, was de vierde Ecloge van Vergilius, en de beginregels lieten daar ook geen twijfel over bestaan:

²³⁴ Ingezonden brief van J.W. Kumpel, *Na-courant* 2 (1784) nr. 6: Regionaal Archief Leiden (RAL), Collectie Le Francq van Berkhey, Band 22-12/nr. 14.

²³⁵ J.W. Kumpel, ‘De Lof der Batavieren in het tegenwoordig tijdsgewricht, in zes lierzangen’, in: Idem, *Vaderlandsche gedenkstukken* (Leiden 1783) 134.

²³⁶ *Ibidem*, 153.

²³⁷ *Ibidem*, 155.

²³⁸ Kumpel, ‘Ode aan de vrijheid’, in: Idem, *Vaderlandsche gedenkstukken*, 188-189.

*“Het uiterst oogenblik der heilvoorspelling naakt:
Van nieuws worden de orden van deeze Eeuwen als herbooren;
Astrea keert te rug; Saturnus Rykszon blaakt;
De Prins verjaart, wiens star Euroop ten heil moest glooren!”*

Het was Willem Frederik die de “Goudeeuw” zou doen bloeien, aan wie “*gantsch Europe, eens offers op zal dragen*”. De dichter zei hier uit “*Sybillen aandrift*” te spreken, maar ook het christelijke heilsperspectief klonk door, want het optreden van de vorst zou “*het jaar van ’t Vrederyk vervroegen*”, en in de passage “*Die Gulden Tyd rukt aan; Euroop wordt ééne Stad!*” valt de verwachting van het Nieuwe Jeruzalem te bespeuren. Ronduit apocalyptisch was het fragment:

*“Zie hoe de Waereld, die in ’t punt van zwaarte hangt,
Hoe de Aarden, Zeën, hoe de Heemlen zich beweegen,
Zie, Prins! hoe ’t al in U naar zulk een’ eeuw verlangt.
En zich bij voorraad reeds verheugt in zulk een’ zeegen!”*²³⁹

Die eschatologische component, die nadruk op de christelijke heilsverwachting in Kumpels oranjegedichten, deelde hij met Bilderdijk, bij wie dit motief vanaf het eind van de jaren tachtig eveneens aan betekenis zou winnen. Illustratief was zijn uit 1792 stammende gedicht *Ter geboorte van Zijne Doorluchtige Hoogheid den jonggeboren Heere Prinse van Oranje en Nassau* waarin Bilderdijk weliswaar het traditionele thema van de terugkeer van Astraea’s Goudeeuw weer opvoerde, maar er deze keer een christelijk-eschatologische draai aan gaf. Hij voorspelde dat de crisis waarin de Republiek verkeerde (op de achtergrond dreigde immers een aanval van het ‘goddeloze’ Frankrijk) “weldra” ten einde zou zijn, en plaats zou maken voor een tijd van religieuze wederopbloei:

*“Deze Eeuw zinkt weg; heur eind spelt duizend zaligheden
Aan ’t rijzend Volksgeslacht; spelt Godsdienst, deugd, en zeden.
Gy, Vorstlijk Wichtjen, groei! U wacht een heerlijk lot:
Uw leeftijd zaligt de aarde en brengt haar weêr tot God!”*

Bovendien schetste hij de toekomstige Goudeeuw in termen die direct ontleend lijken aan de heilvoorspelling van Jesaja:

*“Heel ’t aardrijk wordt vernieuwd. Geen giftige eigenschappen
Vermengen zich in ’t vocht van kruid- en bloesemsappen:
Geen doodlijke akonijt noch scheerling meer verrast
De onnoosle kudde in ’t veld, op ’t klavergroen vergast.
Geen slang- geen adderbeet stort meer den dood in den aâren.
Het roofdier voelt zijn woede en bloeddorst zelf bedaren,
En gaat by ’t schuwe lam in ’t mollig gras ter wei”.*²⁴⁰

²³⁹ [J.W. Kumpel], *Heilvoorspelling ter elfde verjaring van den Erfprins Willem Freedrik, den vier en twintigsten van Oogstmaand 1783 (...)* (24 augustus 1783) 2-5; H. Ronnes ed., *De herinneringen van Jan Willem Kumpel (1757-1826). Het rampspoedige leven van een Amsterdams jurist, publicist en Orangist* (Hilversum 2015) 63.

²⁴⁰ ‘Ter geboorte van Zijne Doorluchtige Hoogheid, den jonggeboren Heere Prinse van Oranje en Nassau’ (1792) in: W. Bilderdijk *De dichtwerken*, ed. I. da Costa VIII (Haarlem 1858) 407-408.

Waar kwam die eschatologische belangstelling van Bilderdijk vandaan? Was die louter de vrucht van het opwekkingsalarmisme dat in de loop van de jaren tachtig aan kracht won, en met name in orangistische kring een vruchtbare voedingsbodem vond? Was hij op dit punt beïnvloed door het swedenborgianisme, waarmee hij in diezelfde periode in aanraking kwam? Of ontstond die belangstelling vooral tegen de achtergrond van de Franse Revolutie, toen in heel Europa een alarmistische tijdsbeleving op de voorgrond trad?

Het eerste teken van een eschatologische toekomstverwachting is te vinden in het gedicht *MCCCLXXXIV* (1784), waarin Bilderdijk verklaarde troost te putten uit de gedachte dat de politieke crisis van voorbijgaande aard zou zijn, tot een “Heer” herleeft “*die muiters temmen kan*”.²⁴¹ Dat zou een verwijzing naar de Laatste Keizer kunnen zijn, maar de woordkeuze roept toch ook sterke associaties op met de wederkomst van Christus en de aanvang van het Godsrijk. Dat crisisbesef verdiepte zich in het daaropvolgende jaren van politieke strijd, en bleef hem terneerdrukken, ook na de Oranjerestauroatie van 1787. Hij had weliswaar als orangistisch activist en advocaat te Den Haag enige faam opgebouwd, maar een beloning voor al die inspanningen bleef uit. Niet alleen zijn carrière verliep minder voorspoedig dan verwacht, ook de onstuimige liefdesrelatie met Catharina Rebecca Woesthoven, met wie hij in 1785 moest trouwen nadat zij in verwachting bleek, ontwikkelde zich niet zoals hij had gehoopt. Van de vijf kinderen die zij kregen, zouden slechts twee de volwassenheid bereiken; door financiële problemen en onverenigbaarheid van karakter liepen dat spanningen zo hoog op, dat Catharina Rebecca hem later van lichamelijke en geestelijke mishandeling zou beschuldigen.²⁴² Gedesillusioniseerd dook Bilderdijk in zijn familiegeschiedenis, aangetrokken door de legendarische ‘graaf van Teisterband’ van wie hij een nazaat meende te zijn, en die een gemeenschappelijke voorouder, de Zwaanridder Elius, met het huis van Nassau zou delen. Voor die grootheidsfantasieën vond hij een uitlaatklep in het heldendicht *Elius*, en in de naamgeving van zijn kinderen.²⁴³

In zijn zoektocht naar nieuwe bronnen van zingeving kwam hij in Den Haag in aanraking met de theosofie en het swedenborgianisme. Dat zou zijn denken diepgaand beïnvloeden, getuige de hang naar ‘hogere kennis’ die het in hem activeerde, evenals de notie dat de materiële wereld slechts een afspiegeling was van een hogere, geestelijke werkelijkheid. Toch bood deze levensbeschouwing slechts gedeeltelijk soelaas, want in de jaren daarna zou hij zich steeds exclusiever gaan richten op de bijbelse Openbaring en de christelijke heilsverwachting, een verschuiving die vooral in zijn gedichten goed te volgen is. Welke geschriften hem daarbij geïnspireerd hebben is niet nauwkeurig te reconstrueren. Weliswaar is er in 1797 een catalogus van zijn bibliotheek opgesteld, toen zijn echtgenote zijn boeken liet veilen om de schuldeisers van zich af te houden, maar die is niet geheel betrouwbaar.²⁴⁴ Wat daarin voorkomt op het gebied van eschatologie en toekomstverwachting is in ieder geval weinig opzienbarend. Dat er verschillende titels van Ludeman op staan, is niet verrassend, want Bilderdijk was een enthousiast amateur-astroloog. Ook de werkjes van Swedenborg, die Bilderdijk in de jaren tachtig via Gosse aanschafte, worden vermeld. Daarnaast een aantal oudere eschatologische werken, waarvan niet is na te gaan wanneer ze in Bilderdijks bezit zijn gekomen: een zeventiende-eeuws werk van Coccejus over de hermeneutiek van Ezechiël en de twaalf kleine profeten, en *A new theory of the earth* van

²⁴¹ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 79.

²⁴² Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 102-108; Dini M. Helmers, *Woesthoven, Catharina Rebecca*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Woesthoven> [13/01/2014].

²⁴³ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 281-282; L.F.W. Adriaenssen, ‘De afstammingswaan en de genealogische poëzie van Willem Bilderdijk’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau* 41 (1987) 229-258.

²⁴⁴ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 23.

William Whiston (1725). Daarnaast twee werken van James Durham: over Jesaja (1752) en over de Openbaring van Johannes (1745); het *Uittreksel uit het werk van Jungius* (1751); *Over de oplossing der getallen van Daniel en de Openbaring van Johannes* van J.P. Petri (1770) en Lavaters *Aussichten in die Ewigkeit* (1777).²⁴⁵ Al met al niet veel, gezien de omvang van zijn boekenbezit. Het waren bovendien standaardwerken, en dan nog van uiteenlopende signatuur: Coccejus en Durham waren millennialisten; Petri, Whiston, Jungius en Lavater chiliasten. Maar het bezit ervan zegt op zich weinig: deze boeken hadden in de bibliotheek kunnen staan van iedere laatachtttiende-eeuwse intellectueel die zich voor theologie interesseerde. Onthullender voor zijn belangstellingswereld lijken de titels van twee prenten die in de catalogus voorkomen: een voorstelling van “de groote Gouden Eeuw”, en van “Het Laatste Oordeel.”²⁴⁶

Biedt de veilingcatalogus uit 1797 dus weinig houvast voor het reconstructueren van de wordingsgeschiedenis van zijn eschatologie, ook de uitvoerige lecturaantekeningen die Bilderdijk heeft nagelaten geven daarvoor nauwelijks aanknopingspunten, aangezien ze grotendeels van na 1800 dateren.²⁴⁷ Niettemin zijn er enkele aanwijzingen die duiden op een groeiende eschatologische belangstelling tegen het eind van de jaren tachtig. Zo werd in 1788 Bilderdijks aandacht zodanig geprikkeld door een artikel in de *Nederlandsche Bibliotheek* over de alarmistische biddagpredikaties van Theodorus van der Groe, dat hij er een uittreksel van maakte.²⁴⁸ Ook is er tussen zijn aantekeningen een uittreksel bewaard gebleven van “een oud opstel van ds. van der Linden”, getiteld *Van de laatste tyden*, dat stamde uit 1792.²⁴⁹ Wanneer Bilderdijk dat uittreksel gemaakt heeft is niet zeker, waarschijnlijk na 1806, na zijn terugkeer uit Duitsland (hij spreekt immers over ‘een oud opstel’) maar het is niet uitgesloten dat hij het manuscript al langer kende, al vanaf het begin van de jaren negentig. Deze dominee Johannes van der Linden woonde toen namelijk in Den Haag en was de vader van de gebroeders Van der Linden, Haagse juristen met wie Bilderdijk nauw bevriend was.²⁵⁰

Met name Dirk van der Linden deelde Bilderdijks orthodoxe geloofsovertuiging en zou in 1795 net als hij weigeren de eed op de volkssoevereiniteit af te leggen. De oudere broer Johannes van der Linden zou Bilderdijks belangen behartigen tijdens diens verblijf in het buitenland; na Bilderdijks terugkeer in 1806 werd het contact weer hernieuwd. Mogelijk heeft Bilderdijk toen naar het manuscript gevraagd en het in bruikleen gekregen, wat veronderstelt dat hij op de hoogte was van het bestaan ervan.²⁵¹ Inhoudelijk was *Van de laatste tyden* weinig opzienbarend – het behelsde de traditionele opvatting van de Paus als Antichrist, wiens 1260 jaar durende regime in 1866 zou eindigen, waarna in 1941 (1335 jaar na de opkomst van het pausdom) de Wederkomst zou plaatsvinden. Het handschrift bevatte verder een beschouwing over de zevenperiodenleer, op grond waarvan geconcludeerd werd dat men rond 1792 in het zesde tijdvak was aanbeland, die in het teken zou staan van een aardbeving. Dat zou duiden op een politieke aardverschuiving die koninkrijken en republieken op hun grondvesten zou doen schudden – een visie die ook door Van Hamelsveld was uitgedragen.²⁵²

²⁴⁵ *Catalogus librorum (...) Bilderdijk* (Den Haag 1797) pp. 2, 30, 33, 48, 57, 83, 85-87, 90, 105, 107, 179, 187.

²⁴⁶ *Ibidem*, 209.

²⁴⁷ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 22.

²⁴⁸ *Ibidem*, 93-94.

²⁴⁹ ‘Van de laatste tyden’, in: W. Bilderdijk, *Opstellen en vertalingen* (hs.), 42; UBL, Handschriften, LTK 1602.

²⁵⁰ BWPGN (Den Haag 1911-1949) VI, s.v. ‘J. van der Linden’.

²⁵¹ *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* 11, ed. A.J. van der Aa (Haarlem 1865) s.v. ‘Dirk van der Linden’; NNBW VII (Leiden 1927) s.v. ‘Joannes van der Linden’; Bilderdijk over zijn contacten met de gebroeders van der Linden: M. van Hattum ed., *Mr. W. Bilderdijks briefwisseling 1798-1806* (Houten 2007) 777; H.W.T. Tydeman ed., *Briefwisseling van mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H.W.T. Tydeman, gedurende de jaren 1807 tot 1831 I* (Sneek 1866) 302, 401.

²⁵² Bilderdijk, *Opstellen*, 42-43v; UBL, Handschriften, LTK 1602.

Hoe Bilderdijk over dit alles dacht, of hij begin jaren negentig een reguliere apocalypticus was (gericht op Christus' komst ten oordeel), een millennialist of een chiliast, blijft onduidelijk. Volgens zijn latere leerling, de Réveilvoorman Isaac da Costa, zou Bilderdijk rond 1790 al een *fullblown* chiliast zijn geweest.²⁵³ Bewijzen daarvoor zijn echter moeilijk te vinden. De heilsverwachting in zijn oranjegegedicht uit 1792 ("Gy, Vorstlijk Wichtjen, groei!/ U wacht een heerlijk lot") zou net zo goed kunnen wijzen op een pendant van patriots millennialisme, waarbij in Bilderdijks geval de heilstaat niet geïnaugureerd zou worden door revolutionairen, maar door een oranjevorst. Moeilijk daarmee te rijmen is dan weer de uitlating in zijn gedicht *Gebed* (1793), waarin de dichter, treurend over het vervallen en verachte Christendom, aan God vraagt: "*doe me aan uw Heilwoord kleven:/ Verzekeer me uwe komst, waarop mijn hart verwacht*". Doelde hij daarmee op Christus komst ten oordeel, of vatte hij dat in millennialistische zin op, waarin de Oranjeheilstaat die hij voorzag, samenviel met de een soort Heerlijke Kerkstaat, een bloeitijd voor het christelijke geloof? Helder is alleen zijn groeiende, van ondergangsgevoelens doortrokken alarmisme, dat behalve door de geloofsafval die hij bij de tijdgenoten constateerde, ook geactiveerd werd door de oprukkende Franse legers. In een eveneens uit 1793 stammend gedicht omschreef hij de revolutionairen als "*schrik der aarde*", speciaal bewaard "*voor het laatst der tijden*".²⁵⁴

Toen de Fransen in januari 1795 binnenvielen en nog diezelfde maand de Bataafse Republiek werd uitgeroepen, moet dat voor Bilderdijk het teken zijn geweest dat de langverwachte finale van het eindtijds scenario in gang was gezet. In april 1795, op het punt in ballingschap te gaan na zijn publieke weigering de Bataafse ambtseed af te leggen, drukte hij zijn in Den Haag achtergebleven vrouw op het hart niet te wanhopen, "want de tijd van herstel spoedt op Arendsvleugelen aan". Wat hij daar precies mee bedoelde is niet zeker, maar veelzeggend lijkt toch dat hij haar in diezelfde brief vroeg wat exemplaren van zijn profetische gedicht *Lycidas* op te sturen.²⁵⁵ Zijn vrouw leek zijn alarmistische heilsverwachting te delen, want zij adviseerde hem zich te verlaten op de profetieën uit het bijbelboek Daniël: "de *braven* zyn hier zeer *bemoedigt* en schijnen *grond* voor dezelve te hebben". Dat versterkt niet alleen de indruk dat Bilderdijk zich in de nadagen van de Oranjerestauroatie in het Profetisch Woord was gaan verdiepen, maar suggereert ook dat hij die belangstelling had overgebracht op zijn vrouw, en mogelijk op nog enkele anderen uit zijn Haagse kennissenkring.²⁵⁶

In mei 1795 arriveerde Bilderdijk in Hamburg en schreef daar aan de prins van Oranje een verzoek om steun. Ditmaal verpakte hij zijn politieke heilsverwachting niet in dichtregels, maar sprak hij die onomwonden en zonder schroom uit. Hoe donker de nacht, hij bleef ervan overtuigd dat:

"...wederom een blijde morgen aanbreke, die luisterrijker dagen dan ooit voortbrenge!
De Goddelijke Voorzienigheid welke Uw Glorierijk huis, als eertijds het huis van David, zoo zichtbaar, tot vestiging, herstel, behoud, en bewaring van Zijne gezegende Kerk en den waren Zoenleer, zoo wel van een eertijds zoo hooglijk begenadigd Volk heeft afgezonderd; de Goddelijke Voorzienigheid zal niet dulden, dat dit door Haar

²⁵³ I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk: eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter, en schriften* (Haarlem 1859) 139-144.

²⁵⁴ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 78-79; Bilderdijk, *Dichtwerken* V (Haarlem 1857) 6; *Ibidem* VIII (Haarlem 1858) 413.

²⁵⁵ W. Bilderdijk aan C.R. Bilderdijk-Woesthoven 14 april 1795: Bosch, Groenevelt en Van Hattum, *Bilderdijks briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 38-40 (citaat: 39).

²⁵⁶ C.R. Bilderdijk-Woesthoven aan W. Bilderdijk, 20 april 1795: *Ibidem*, 46-47.

uitverkoren Geslacht...Wat zegge ik? Zij zal Uwe Hoogheid aan Haar wonderdadige hand te rug leiden”.²⁵⁷

Daar leek het voorlopig echter nog niet op, en toen zijn in Den Haag achtergebleven echtgenote doorkreeg dat het nieuwe regime veel steviger in het zadel zat dan hij haar had voorgespiegeld, en hij haar vervolgens voorstelde hem in zijn ballingschap te volgen, was het met haar christelijke deemoedigheid snel gedaan. Belaagd door schuldeisers verweet ze hem in juli 1795 haar domweg in de steek te hebben gelaten. Ze piekerde er niet over naar hem toe te komen, hun huwelijk was van het begin af slecht geweest en van al zijn voorspellingen was niets uitgekomen.²⁵⁸

Gedesillusioneerd stortte Bilderdijk in augustus 1795 zijn hart uit bij Maria Petronella Elter, de zuster van zijn echtgenote, een erudiete dichteres met wie hij hecht bevriend was en bij wie op dat moment zijn tienjarige dochter Louise verbleef. Zelf zat hij inmiddels in Londen, waar hij begin augustus naar toe gereisd was in de hoop bij het naar Engeland uitgeweken stadhoudelijke paar wat concretere toezeggingen over steun los te krijgen. Aan zijn schoonzus liet hij zich op 22 augustus ontvallen: “Ieder dag bevestigt mij door zijn gebeurtenissen in mijne verzekerde hoop en verwachting op een aanstaande omkeering over heel de wereld. Wij zijn in de voorbereidsels (dit ‘s zeker) en mooglijk dat er nog ijslijke dingen te wachten zijn eer die dag kooft aanbreken”. Maar enige twijfel knaagde er wel: als het niet op korte termijn gebeurde dan was ook voor hem “den loop der tijden en zaken in ‘t geheel niet meer te vereffen. – Lieve- onderhoudt ge de kleine Louize wel eens van die heuchlijke en geduchte toekomst? ô laat het niet na, indien ge mij liefhebt. Het lieve kind toch, zal dien blijden dag (hetzij met, hetzij na ons) beleven! God geve ‘t”.²⁵⁹

Ook uit deze uitlating valt moeilijk op te maken wat hij nu precies verwachtte: een Duizendjarig Rijk, of Christus’ komst ten oordeel. Expliciet was hij in zijn gedicht *’t Gebed des Heeren* (1795):

*“Gy echter, die aan onze Vaders
Uw Rijk verzekerd hebt op de aard,
ô Doe dat Rijk, dat Godsrijk, naderen,
Waarop de hoop des Christens staart!
(...)
ô God, voleind de loop der tijden,
Die uw verschijning nog vertraagt!
Verhaast, om ons erbarmlijk lijden,
Den dag waar onze ziel naar jaagt!”*²⁶⁰

Door de combinatie van ‘Godsrijk’ en ‘uw verschijning’ lijkt hier voor het eerst ondubbelzinnig sprake van een chiliastisch heilsperspectief. Ook zijn schoonzuster hield, blijkens haar reactie, het oog gericht op “de groote gebeurtenissen die er nog te wachten zyn, voor de laatste komst van Jezus”, en voelde zich onder de droevige omstandigheden getroost door de gedachte “dat God zyn groot en heerlyk plan uitvoert”. Ze had het onderwerp, zoals

²⁵⁷ W. Bilderdijk aan prins Willem V, 19 mei 1795: *Ibidem*, 67-70 (citaat: 69).

²⁵⁸ W. Bilderdijk aan C.R. Bilderdijk-Woesthoven, 17 juli 1795: *Ibidem*, 88-90; C.R. Bilderdijk-Woesthoven aan W. Bilderdijk, 18/19 juli 1795: *Ibidem*, 92-93.

²⁵⁹ W. Bilderdijk aan schoonzus M.P. Elter-Woesthoven, 22 augustus 1795: *Ibidem*, 98-101 (citaten: 100-101); Dini M. Helmers, *Woesthoven, Maria Petronella*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/WoesthovenM> [31/01/2014]

²⁶⁰ ‘t Gebed des Heeren’ (Hamburg 1795): Bilderdijk, *Dichtwerken* V (Haarlem 1857) 7, 9.

Bilderdijk had gevraagd, ook bij zijn dochter Louise aangekaart en bemerkt “dat zy er meer van gehoord had”. Opnieuw een aanwijzing dat de christelijke heilsverwachting in huize Bilderdijk een gangbaar onderwerp van gesprek was geweest.²⁶¹

Begin oktober was Bilderdijk weer terug in Hamburg, en stelde toen zijn vrouw in een uitvoerige brief op de hoogte van zijn wederwaardigheden. Hij bleek in een uiterst alarmistische stemming te verkeren. Somber stelde hij dat “het met Europa gedaan is; alle heerschappij en macht te gronde gaat, en dus dat wij ’t uur naderen, waar op *de koninkrijken der Aarde zullen zijn des Heeren Jesus*. Bidden wij des dagelijks met den Apostel Joannes, *ô Heere Jesus, kom haastelijk!*”. Aan haar onthulde hij ook de bron van dit alarmisme: hij had in Londen gehoord over de profeet Richard Brothers, die beweerde een afstammeling te zijn van de broer van Jezus, en van God de opdracht te hebben gekregen de Joden terug te brengen naar het Heilige Land. Na de ondergang van Engeland – die Brothers ophanden achtte – zou hij als ‘Stadhouder’ van Jezus het Duizendjarige Rijk gaan besturen. Brothers’ interpretaties van het Profetisch Woord leken op het eerste gezicht ongerijmd, gaf Bilderdijk toe, “doch bij overweging zijn zij aannemelijker dan zij schijnen. Hij houdt, evenals Zwedenborg, zeer sterk vast aan de eenzelvigheid van God en Jezus, en past op zich toe een aantal plaatsen, dus verre van den Zaligmaker opgevat.” Verder meldde Bilderdijk dat Brothers in het voorjaar van 1795 door de overheid was gearresteerd en in een gesticht geplaatst, zoals hij zelf voorspeld had, maar dat dit zijn aanhangers alleen maar gesterkt had in hun geloof aan de profeet.²⁶²

Of Bilderdijk dat geloof deelde liet hij in het midden, maar duidelijk was wel dat het hem erg bezighield. Hij bevond zich wat dat betreft in goed gezelschap, want Brothers had in Londen aanhangers weten te werven in brede kring, tot parlamentsleden en politiek-radicalen aan toe.²⁶³ Bilderdijk zou een geschrift van Brothers aanschaffen en bleef de rest van zijn leven door hem geïntrigeerd, getuige het feit dat hij nog in 1808, zelfs in 1824, in brieven aan geestverwanten op de profeet zou terugkomen. Hij bleek nog steeds goed op de hoogte van diens gedachtegoed en wist over zijn aanhang zelfs te melden dat die in contact zou hebben gestaan met “de Enthusiasten van Avignon”, daarmee doelend op de *Illuminés* van Grabianka. Opmerkelijk, want van die connectie waren in 1795 slechts direct betrokkenen op de hoogte, swedenborgianen als Gosse in Den Haag en Chastanier in Londen.²⁶⁴

Dat duidt erop dat Bilderdijks omgang met swedenborgianen veel nauwer is geweest dan hij altijd heeft doen voorkomen. Het heeft er alle schijn van dat hij al tijdens zijn eerste reis naar Londen – hij verbleef er van begin augustus tot eind september 1795 – Chastanier heeft bezocht en door hem op Richard Brothers is geattendeerd. Hoe had hij er anders lucht van moeten krijgen? De publieke commotie was inmiddels over zijn hoogtepunt heen – slechts voor karikaturisten was Brothers nog interessant.²⁶⁵ Chastanier daarentegen worstelde juist op dat moment met de vraag of Brothers niet toch gelijk had gehad. Hij aarzelde echter zich bij hem aan te sluiten, omdat zich onder diens volgelingen een aantal *Illuminés* van Avignon bevonden, een groepering waarvan Chastanier zich inmiddels nadrukkelijk had gedistantieerd. De weerslag van die worsteling is te vinden in zijn brochure *A word of advice*

²⁶¹ M.P. Elter-Woesthoven aan W. Bilderdijk, 12 september 1795: Bosch, Groenevelt en Van Hattum, *Bilderdijks briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 107-109.

²⁶² W. Bilderdijk aan C.R. Bilderdijk-Woesthoven, 1-2 oktober 1796: *Ibidem*, 111-113.

²⁶³ Harrison, ‘Thomas Paine’, 74-76; Matthews, *English messiahs*, 87-88, 97-101.

²⁶⁴ M. van Hattum, ‘Tussen twee veilingen; 1797 en 1832: een vergelijking’, in: M. van Hattum en J. Zwaan eds., *Bilderdijks boekenwijsheid. Bijdragen over de veilingcatalogi van Bilderdijks bibliotheek; symposium 28-29 april 1988* (Amsterdam 1989) 4; W. Bilderdijk aan M. Tydeman 18 en 23 april 1808: Tydeman, *Briefwisseling van Bilderdijk met de hoogleraren Tydeman I*, 61-68 (citaat: 68); W. Bilderdijk aan I. da Costa, 20 februari 1824: *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk IV* (Rotterdam 1837) 153.

²⁶⁵ J. Barrel, ‘Imagining the King’s death: the arrest of Richard Brothers’, *History Workshop: a journal of socialist and feminist historians* 37 (1994) 16.

to a benighted world or some of Benedict Chastanier's spiritual experience relative to the Lord's second advent, his new Church, and it's antitype, the Avignon Society, die in augustus 1795 verscheen. Daarin drukte hij ook wat brieven af van fervente aanhangers van Brothers, die ondanks diens arrestatie nog steeds in de profeet geloofden, en ervan overtuigd waren dat de door hem aangekondigde omwenteling op korte termijn zou plaatsvinden.²⁶⁶ Het is die ambivalente houding ten opzichte van Brothers die ook in Bilderdijs brief aan zijn vrouw is terug te vinden, een brief waarin hij, veelzeggend genoeg, Brothers in één adem met Swedenborg noemde.

Er zijn meer aanwijzingen dat er in deze periode een betrekkelijk nauw contact heeft bestaan tussen Bilderdijk en de swedenborgianen. Als hij Chastanier inderdaad heeft bezocht, zal hij – naar het gebruik van die tijd – een aanbevelingsbrief van Gosse hebben gehad. En inderdaad, vlak voor zijn vertrek naar het buitenland, in maart 1795, schreef Bilderdijk aan zijn vrouw: “Gelief Gosse om brieven naar Denemarken en elders te laten vragen”.²⁶⁷ Denemarken was logisch, want Gosse fungeerde voor het Deense Hof als vertegenwoordiger in Den Haag.²⁶⁸ Waar hij met dat ‘elders’ op doelde is minder duidelijk, maar Londen ligt om meerdere redenen voor de hand. Het was de plek waar de stadhouder zich bevond en waarheen verschillende orangisten al waren uitgeweken. Als Bilderdijk emplooi en ondersteuning wilde krijgen, dan zou dat uit die hoek moeten komen, dus vroeg of laat moest hij daarheen.²⁶⁹

Gosse kon hem daarbij helpen, want hij had een uitgebreid netwerk in Londen – hij was er uitgever geweest en onderhield het contact met de swedenborgianen. Eerder al, in 1785, had hij Grabianka bij Chastanier geïntroduceerd. Dat het contact met Chastanier nog niet was verwaterd, valt af te leiden uit het feit dat Gosse vlak na de Bataafse omwenteling plotseling weer propaganda voor het swedenborgianisme ging maken. In een van de laatste nummers van de *'s Gravenhaegsche Courant* die nog onder zijn redactie verscheen (de krant werd Gosse begin april 1795 door het nieuwe regime ontnomen) plaatste hij een uitvoerige advertentie onder het opschrift IL EST MAINTENANT PERMIS, waarin hij alle swedenborgiana die hij kennelijk nog in zijn winkel had liggen, trachtte te slijten. Dat opschrift was veelzeggend – het was de Franse vertaling van Nunc Licet (het is nu toegestaan, ofwel: de Openbaring is ontsloten), de aan een van Swedenborgs hoofdwerken ontleende uitspraak die door de radicale swedenborgianen in Londen was gebruikt als motto voor hun tijdschrift *New Jerusalem Magazine*.²⁷⁰ Een aanwijzing dat Gosse met deze stroming, waartoe ook Chastanier behoorde, in 1795 nog steeds contact onderhield, wat een mogelijke ontmoeting tussen Bilderdijk en Chastanier nog aannemelijker maakt.

Tenslotte, op een nauwe connectie tussen Bilderdijk en de swedenborgianen wijst ook het feit dat Bilderdijk gedurende zijn Londense periode (hij verbleef er zoals gezegd in de nazomer van 1795 en vervolgens van december 1795 tot juni 1797) naar eigen zeggen de swedenborgiaanse diensten nu en dan bezocht. “Bij de Zwedenborgianen heb ik ook veel godvrucht gevonden en veel stichting geraapt. Echter zijn daar de Remonstrantsche stellingen ook meestal aangenomen. Maar schoon zij ze aannemen, is hunne aanhankelijkheid aan Jezus en Zijne genade echter zoo volkomen, zoo kinderlijk, dat men wel ziet dat hun hart rechtzinnig is. Maar ik zou dus welhaast een boekdeel van een ITER THEOLOGICUM

²⁶⁶ [Chastanier], *Word of advice*, 3-11, 20; Hyde, ‘Chastanier and the Illuminati of Avignon’, 184.

²⁶⁷ W. Bilderdijk aan C.R. Bilderdijk-Woesthoven, 27 maart 1795: Bosch, Groenevelt en Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 21.

²⁶⁸ Gosse, *Portefeuille*, 218; De Clercq, ‘Gosse et son “Portefeuille”’, 278.

²⁶⁹ W. Bilderdijk aan C.R. Bilderdijk-Woesthoven, 3 en 17 juli 1795: Bosch, Groenevelt en Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 83-84, 88-90.

²⁷⁰ *Grav.C*, 25 maart 1795; Rix, ‘Blake and the radical Swedenborgians’, 120.

schrijven! Zeker had ik er wel stof toe”.²⁷¹ Rond 1796 was in Londen echter nog maar een kapel in bedrijf, waar een klein groepje swedenborgianen bijeenkwam, en alleen een ingewijde, iemand die met de swedenborgianen in persoonlijk contact stond, kan daarvoor op de hoogte zijn geweest.²⁷²

Rest de vraag waarom Bilderdijk voor dat nauwe contact nooit openlijk is uitgekomen, en er altijd wat geheimzinnig over is blijven doen. Omdat hij zijn heterodoxe, theosofische interesses wilde verhullen, die moeilijk met de orthodoxe reputatie te verenigen waren waarop Bilderdijk zich in zijn latere leven liet voorstaan? Mogelijk, want het is in het bovenstaande fragment inderdaad opmerkelijk dat hij benadrukt hoe rechtzinnig de swedenborgianen ‘eigenlijk’ waren. Maar er speelde nog iets anders, iets dat maakte dat hij koste wat kost niet geassocieerd wilde worden met het swedenborgianisme, en wel vanwege de huwelijksopvatting die daar gehuldigd werd, met name binnen de esoterische stroming die door Chastanier werd vertegenwoordigd. Volgens die opvatting mocht men bestaande huwelijken opdoeken en een ‘geestelijk’ huwelijk sluiten, wanneer men een zielsverwant ontmoette met wie complete samensmelting op zowel spiritueel als fysiek niveau mogelijk was.²⁷³ Want dat was precies wat Bilderdijk in 1797 heeft gedaan, toen hij op 18 mei een spirituele verbintenis aanging met zijn nieuwe geliefde Wilhelmina Schweikhardt, een jonge vrouw die hij in Londen had leren kennen, die in 1797 met hem in Brunswijk ging wonen, die in ieders ogen zijn wettige tweede vrouw was – als zodanig ook door Bilderdijk werd gepresenteerd – maar met wie hij hoogstwaarschijnlijk nooit getrouwd is, ook niet nadat in 1802 de scheiding met zijn eerste vrouw was uitgesproken.²⁷⁴

Had hij boven brieven aan Catharina Rebecca “Aanbiddelijkste” gezet, of “Dierbare” – Wilhelmina noemde hij “Mijn zielsgeliefde” of “My soul’s only beloved”.²⁷⁵ Veelzeggend is ook de huwelijksopvatting die hij haar in het begin van hun relatie inprentte:

“Do never separate us so far from each other, my dearest, that thanks can take place between us, but let our love be perfect, and induce a perfect identity of souls. Let us rejoice in each other, our pleasures and sufferings be commun, but let no thank, no compassion, not any thing which supposes a relation from individual tot individual be admitted in that holy union of souls!”²⁷⁶

Dat ademt in alles de swedenborgiaanse huwelijksopvatting, een opvatting die echter zo haaks stond op de gangbare fatsoensnormen, dat openbaarmaking ervan onherroepelijk een sociaal doodvonnis betekend zou hebben. En dat kon Bilderdijk zich niet permitteren.²⁷⁷

Terug naar de herfst van 1795, waar Bilderdijk in Hamburg nadacht over de heilshistorische betekenis van Richard Brothers. Behalve met zijn vrouw deelde hij die gedachten ook met zijn schoonzus. Dat hij zijn brief begon met een uiteenzetting over de grote invloed van de geestelijke wereld op aarde – een van de hoofdstellingen van het

²⁷¹ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 132.

²⁷² Hindmarsh, *Rise and progress*, 166-170.

²⁷³ Schuchard, ‘Blake and the promiscuous baboons’, 194-195.

²⁷⁴ Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 148-150; W.R.D. van Oostrum, *Schweikhardt, Katharina Wilhelmina*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Schweikhardt> [13/01/2014].

²⁷⁵ J.C. ten Brummeler Andriessse ed., *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807)* (Leiden 1873) 48-49, 156-157; Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1798-1806*, 811, 851.

²⁷⁶ W. Bilderdijk aan K.W. Schweikhardt, 19 oktober 1798: Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1798-1806*, 201.

²⁷⁷ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 196-213.

swedenborgianisme – is opnieuw een aanwijzing over de kring waarin hij verkeerdd had tijdens zijn recente bezoek aan Engeland. Vervolgens vroeg hij haar of ze iets gehoord had over de Londense profeet Richard Brothers, wiens verschijning hij niet zonder belang achtte.²⁷⁸ Eind oktober kreeg hij antwoord van zijn zwager, notaris Samuel Elter te Amsterdam. Hij en zijn vrouw, verzekerde hij Bilderdijk, konden een eind met hem meegaan in zijn heilsverwachting: “Wy gelooven zelfs dat Uwe uitzichten, Uwe verwachtingen, op groote waarschylnykheid zeker gehouden worden. – of liever, geheel zeker en vast zyn”. Maar hij waarschuwde hem ook: het bepalen van het tijdstip bleef aan vele onzekerheden onderworpen, en van Richard Brothers wisten zij niets. Dat wilden zij – valt tussen de regels door te lezen – graag zo houden.²⁷⁹

Maar zo makkelijk liet Bilderdijk zich de mond niet snoeren. In februari 1796 (hij woonde al weer enkele maanden in Londen, waar hij in zijn onderhoud voorzag als leraar) kwam hij weer met Brothers op de proppen. Zich drukkend over de in Engeland geldende verplichting tot eedzweren, verwees hij met instemming naar een uitspraak van Brothers (“die thands in het dolhuis geplaatst is”) dat dit een gruwel was die “het Land moet doen vallen”.²⁸⁰ Hij was dus goed op de hoogte van Brothers ideeën, en had waarschijnlijk diens hoofdwerk al gelezen (vermeld in zijn veilingcatalogus van 1832): *A Revealed knowledge of the prophecies and times* (1794). Brothers beweerde daarin op basis van tijdrekenkundige argumenten dat de grote omwenteling in 1798 zou plaatsvinden. Frankrijk was door de Voorzienigheid aangewezen om de Europese monarchieën omver te werpen en zo de weg te bereiden voor het Duizendjarige Rijk. Dat Engeland aan Frankrijk de oorlog had verklaard, ging dus tegen het Godsplan in en zou het land duur komen te staan. Zeer plastisch schetste Brothers de ondergang van de Europese monarchieën tussen 1795 en 1798: de Habsburgse keizer zou door moordenaarshand vallen, de Pruisische koning sterven in de vlammen te Berlijn; Spanje, Rusland en het pausdom zouden ophouden te bestaan, evenals het stadhoudelijk regime in Holland. Als Engeland de strijd tegen Frankrijk niet zou staken, zou ook de Britse monarchie onherroepelijk ten onder gaan. Zelf verwachtte Brothers al in 1795 richting Jeruzalem te vertrekken om de Joden naar het Heilige Land terug te brengen, waar hij in 1798 als hun koning zou worden aangesteld. Met de Joden doelde hij niet alleen op de bestaande, maar ook op de ‘onzichtbare’ Joden: de tien verloren stammen van Israël die volgens hem hun toevlucht hadden gezocht in Engeland en wier nazaten hij nu in zijn Engelse tijdgenoten herkende (Brothers was daarmee de grondlegger van de zogeheten Brits Israël-visie).²⁸¹

Het heeft er alle schijn van dat Bilderdijk geloof heeft gehecht aan deze voorspellingen. Niet aan alles – hij zal in Brothers geen Messias hebben gezien – maar dat hij de val van het stadhoudelijk bewind had voorzien, evenals de spectaculaire militaire opmars van Frankrijk, moet hem toch een zekere geloofwaardigheid hebben gegeven. In Bilderdijks brieven aan het thuisfront is de weerslag daarvan te vinden. Zo schreef hij zijn vrouw in mei 1796, teleurgesteld over aanstellingen die niet waren doorgegaan, dat God wellicht andere bedoelingen met hem had en dat hij Engeland op stel en sprong zou moeten verlaten: “Er zijn groote gebeurtenissen op handen, en deze Eeuw zal niet eindigen zonder nog ontzetyke omkeeringen te zien. – Lieve Dierbare! leven wy in de verwachting op de groote toekomst, die aanstaande is! En zegenen wy het lijden, dat we beproeven in deze voorloopige

²⁷⁸ W. Bilderdijk aan M.P. Elter-Woesthoven, 10 oktober 1795: Bosch, Groenevelt en Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 115-117.

²⁷⁹ Samuel Elter aan W. Bilderdijk, Amsterdam 24 oktober 1795: *Ibidem*, 118-122 (citaat: 119).

²⁸⁰ W. Bilderdijk aan M.P. Elter-Woesthoven, 26 februari 1796: *Ibidem*, 158-163 (citaat: 162).

²⁸¹ Van Hattum, ‘Tussen twee veilingen’, 4; Matthews, *English messiahs*, 89-90; 106-107; M. Scult, *Millennial expectations and Jewish liberties: a study of the efforts to convert the Jews in Britain, up to the mid nineteenth century* (Leiden 1978) 77.

jammerdagen!“²⁸² In december 1796 (inmiddels in een vurige liefdesrelatie met Wilhelmina Schweikhardt verwickeld, maar daarvan drong in de brieven aan zijn vrouw niets door) was hij er nog steeds niet in geslaagd een gevestigd bestaan op te bouwen. De Voorzienigheid hield dat kennelijk tegen, schreef hij zijn echtgenote, “uithoofde van de gebeurtenissen die ik als zeker te gemoet zie, en daar onder mede wel byzonderlyk de nabyzynden val van dit Ryk”.²⁸³ Wat er daarna zou komen, stond hem evenwel nog niet helder voor ogen. Dan weer zinspeelde hij op de wederkomst van Christus, dan weer op een Oranjevorst als Europees leider (hij bezong in zijn verjaardagsverzen voor de stadhouderlijke familie nog steeds de Goud eeuw van Oranje), dan weer lijkt een heilsperspectief geheel te ontbreken, door het zwartgallige doemdenken dat alles overschaduwde.²⁸⁴

Uiteindelijk heeft Bilderdijk Engeland ook verlaten, in juni 1797, en inderdaad op stel en sprong, maar daarbij speelden geheel andere factoren een rol. De familie Schweikhardt was achter de liefdesrelatie gekomen en had Bilderdijk de toegang tot het huis ontzegd. Om Wilhelmina toch te kunnen blijven zien, besloot hij dat ze het beste naar Brunswijk konden uitwijken, waar zich een omvangrijke kolonie orangisten had gevormd, onder protectie van de regerend hertog, wiens oudste zoon met een dochter van Willem V was getrouwd. Bilderdijk kreeg van de stadhouder de opdracht brieven in Brunswijk af te leveren en had goede hoop op een aanstelling aan een van de hogescholen aldaar.²⁸⁵ Wilhelmina Schweikhardt reisde hem achterna, vestigde zich op enige afstand van haar minnaar om geen aanstoot te geven, en zou pas in 1801, kort voor de ontbinding van het eerste huwelijk, haar plaats aan Bilderdijs zijde innemen.²⁸⁶ Maar ook in Brunswijk slaagde Bilderdijk er niet in een gevestigd bestaan op te bouwen. Tot 1803 hield hij zich redelijk staande door het geven van lessen aan Hollandse en Franse uitgewekenen, maar toen de een na de ander weer terugkeerde naar het vaderland liepen Bilderdijs inkomsten zorgwekkend terug. De chronische crisissituatie waarin hij verkeerde, gekoppeld aan het verdriet over de talloze miskramen en jonggestorven kinderen waaronder ook deze tweede verbintenis gebukt zou gaan, kwam de toch al grote grilligheid van zijn karakter niet ten goede. Het zou hem op den duur de reputatie van ‘Grote Ongenietbare’ opleveren.²⁸⁷

Het alarmisme verdween niet, al deed zich wel een accentverschuiving voor. Zijn vriendschap met de bijbelgetrouwe geoloog J.A. Deluc – enige tijd zijn huisgenoot in Brunswijk – wekte niet alleen zijn belangstelling voor de ontstaansgeschiedenis van de aarde, maar ook voor de positie der Joden. Deluc was namelijk in een polemiek betrokken geraakt met voorstanders van Joodse assimilatie, waartegen hij zich had uitgesproken op grond van de speciale rol die zij in het plan Gods nog te vervullen hadden. Opvattingen die Bilderdijk deelde, maar die nu sterker op de voorgrond traden.²⁸⁸ Dat Bilderdijk daarnaast goed op de hoogte was van wat zich opwekkingskringen zoal voordeed, bleek in 1805, toen hij zich aanbood als medewerker van een nieuw opwekkingsgenootschap in Engeland. Hij was daarop

²⁸² W. Bilderdijk aan C.R. Bilderdijk-Woesthoven, mei 1796: Bosch, Groenevelt en Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 175-177 (citaat: 177).

²⁸³ W. Bilderdijk aan C.R. Bilderdijk-Woesthoven, 22 december 1796: *Ibidem*, 256-257; Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 134-146.

²⁸⁴ Bilderdijk, *Dichtwerken VIII* (Haarlem 1858) 445-456, 469-471;

²⁸⁵ W. Bilderdijk aan Willem V, 7 augustus 1797: Bosch, Groenevelt en Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 382-383; Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 147-151; Da Costa, *Mensch en dichter Bilderdijk*, 119.

²⁸⁶ Honings en Van Zonneveld, *Gefnuikte arend*, 188-193.

²⁸⁷ R.A. Kolléwijn, *Bilderdijk; zijn leven en zijn werken I* (Amsterdam 1891) 326-342; Jan en Annie Romein, ‘Willem Bilderdijk (1756-1831); gefnuikt genie’, in: Idem, *Erflaters van onze beschaving: Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Amsterdam 1979¹³) 580-583.

²⁸⁸ L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom: Bilderdijs waardering van het joodse denken in confrontatie met zijn tijd* (Zoetermeer 1995) 51-53; Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 641-644.

geattendeerd via het ‘Protokol’, het jaarlijkse verslag van de Herrnhutters waarin de vooruitgang gerapporteerd werd, die zich in binnen- en buitenland op evangelisch vlak had voorgedaan.²⁸⁹

Ook het eindtijddenken kon rekenen op zijn onverminderde belangstelling, al is niet helemaal duidelijk wat hij op dat gebied zoal las. Indruk had in ieder geval op hem gemaakt een in 1801 uitgekomen eschatologische studie van de Duitse theosoof Hermann Daniël Hermes, die Bilderdijk in 1804 warm aanbeval bij zijn in Holland woonachtige dochter Louise.²⁹⁰ Hij ventileerde dat evangelisch-alarmistische eindtijddenken ook in zijn brieven, waarin hij met enige regelmaat zijn pijlen richtte op de geest der eeuw, op de Afval en het ongelooft dat hij om zich heen zag. Nog sterker komen die thema’s naar voren in zijn uit 1805 stammende gedichten, verzameld in de bundel *Nieuwe Mengelingen*, waarin behalve het crisisbesef ook de heilsverwachting werd bezongen, het verlangen naar de wederkomst van Christus en het Godsrijk dat vervolgens zou aanbreken. Opvallend is daarbij de sterke nadruk op lijdzaamheid, op de noodzaak zich volledig over te geven aan de wil van God. In de erkenning van het menselijk tekort, het onvermogen volledig door te kunnen dringen in de geheimen der schepping, verklaarde hij zich bereid de weg te volgen die de Voorzienigheid hem wees, al waren die wegen voor hem soms ondoorgrondelijk.²⁹¹

Die gedichten zouden pas in 1806 gepubliceerd worden. Eerst verscheen in 1805 *Vaderlandsche Oranjezucht*, een bundel met uitsluitend oranjeverzen. Daarmee kreeg zijn voorspelling van de ‘Goud-eeuw’ van Oranje nieuw leven ingeblazen, en raakte als zodanig ook bij een breder publiek bekend; in 1809 zou een uitgebreidere editie volgen.²⁹² Maar toen woonde Bilderdijk inmiddels al weer drie jaar in het vaderland. Zijn gedichtenbundel *Mengelingen* (1804) was – ook tot zijn eigen verrassing – zo goed ontvangen, dat een aantal bewonderaars en oude vrienden de handen ineen had geslagen om hem naar Nederland terug te halen.²⁹³ In het voorjaar van 1806 arriveerde Bilderdijk in Leiden, zijn oude studentenstad. Daarmee brak een nieuwe periode in zijn leven aan, die zijn heilsverwachting niet onberoerd zou laten, zoals nog zal blijken. Nu eerst aandacht voor de context waarin Bilderdijk terecht kwam, de Nederlandse Republiek – sinds het uitbreken van de Franse Revolutie in de greep van verwarring en crisisbesef. Dat bleek een bijzonder vruchtbare voedingsbodem voor ondergangdenken en eschatologisch alarmisme.

²⁸⁹ W. Bilderdijk aan The union of Christians to Bedford, ca. 1805: Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1798-1806*, 754-756; A. de Groot en P. Peucker eds., *De Zeister Broedergemeente 1746-1996: bijdragen tot de geschiedenis van de herrnhutters in Nederland* (Zutphen 1996) 207-208.

²⁹⁰ Van Eijnatten, ‘De man op het vale paard’, 2.

²⁹¹ W. Bilderdijk aan dochter Louise, 4 januari 1803, 17 juli 1804, 20 september 1804: Van Hattum, *Bilderdijs briefwisseling 1798-1806*, 611-618, 692-695, 699-701; Bilderdijk, *Dichtwerken V* (Haarlem 1857) 31-86.

²⁹² W. Bilderdijk, *Vaderlandsche Oranjezucht*, Amsterdam 1805; W. Bilderdijk, *Vaderlandsche Oranjezucht*, Weimar [Den Haag] 1809; Monfils, *Willem Bilderdijk bibliografie*, 75-76.

²⁹³ AVL 1805 I, 91-95; 271-277; R. Schokker, *Bilderdijs en Duitschland* (Harderwijk 1933) 55; Hanou, *Sluiers van Isis*, 133.